Eski Türkçede Yazı Kavram Alanı

Mehmet ATİKBOĞA

Yüksek Lisans

Eskişehir, 2025

ESKİ TÜRKÇEDE YAZI KAVRAM ALANI

Mehmet ATİKBOĞA

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2025

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet ATİKBOĞA tarafından hazırlanan **"Eski Türkçede Yazı Kavram Alanı"** başlıklı bu çalışma **16/01/2025** tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Bülent GÜL	
Üye (Danışman) Prof. Dr. Ferruh AĞCA	
Üye Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ	

ONAY

…/…/202..

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

16/01/2025

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Mehmet ATİKBOĞA

ÖZ

ESKİ TÜRKÇEDE YAZI KAVRAM ALANI

ATİKBOĞA, Mehmet

Yüksek Lisans, 2025

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

İnsanoğlunun şüphesi en büyük icatlarından biri olan yazı, en temel biçimiyle konuşulan dilin belli işaret ve sembollerle ifade edilmesidir. Kuşkusuz her millet tarihinin bir noktasında yazı ile tanışmış veya bizzat kendi yazı dilini icat edip kullanmış, geliştirmiştir ve şüphesiz insanoğlu var olduğu sürece gelişmeye devam edecektir. Yaklaşık bin beş yüz yıllık bir yazı diline ve büyük bir söz varlığına sahip olan Türklerin yazı ile ne zaman tanıştıklarını ya da bilinen en eski Türk alfabesi olan Runik alfabeyi nasıl icat ettikleri, yazı yazmak için hangi araçları kullandıkları, bunları nasıl elde ettikleri ve yüzyıllar boyunca bunların değişim ve gelişim süreci Türk tarihi ve Türk dilbilimi için oldukça önem taşımaktadır. Çalışmamızda Türklerin "yazı" için kullandıkları kavramlar, fiiller, yazı yazmak için kullanılan araçlar, damgalar vd. kavram ve kavram alanı bağlamında Eski Türkçe dönemi içerisinde tespit edilen kaynakların taranması suretiyle, "yazı" kavram alanına ait kelimeler tespit edilip sınıflandırılmış ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kavram, Kavram Alanı, Yazı.

ABSTRACT

THE CONCEPT FIELD OF WRITING IN OLD TURKISH

ATİKBOĞA, Mehmet

Master's Degree, 2025

Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Writing, one of humanity's greatest inventions, is, in its most basic form, the expression of spoken language through specific signs and symbols. Undoubtedly, every nation, at some point in its history, has encountered writing or has invented, used, and developed its own written language. It is certain that this process will continue to evolve as long as humanity exists. For the Turks, who have had a written language and a rich vocabulary for nearly fifteen hundred years, questions regarding when they first encountered writing, how they invented the oldest known Turkish alphabet, the Runic alphabet, what tools they used for writing, how they obtained these tools, and the changes and developments that took place over centuries are of great importance in Turkish history and linguistics. In this study, the concepts related to "writing" used by the Turks, verbs, tools and materials for writing, stamps, and other related concepts within the context of the Old Turkish period were examined by reviewing the identified sources. Words belonging to the concept field of "writing" were identified, classified, and analyzed.

Keywords: Old Turkic, Concept, Concept Field, Writing.

TEŞEKKÜR

Lisans döneminden bu yana bizlere bilimi sevdiren ve bilim insanı olarak rol model olarak gördüğüm, tezimin en başından savunmama kadar önerileri, yorumları ve bana kattığı her şey için danışman hocam sevgili Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya yüksek lisans döneminde tanışma ve öğrencisi olma fırsatı bulduğum, akademik anlamda öğrettiklerinin yanında bana hep güvenip ve destekleyen sevgili hocam Prof. Dr. Bülent GÜL'e yine tez savunmamda tanışma fırsatı bulduğum, çalışmam ile ilgili yaptığı öneri ve fikirlerinden dolayı sevgili Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ hocama, bana göre geleceğin önemli bilim insanlarından olacak olan ve her durumda yanımda olup her zaman desteğini omuzlarımda hissettiğim sevgili dostum Burak SOLMAZ'a ve son olarak yıllarca bıkmadan usanmadan hep güzel dilekler ile desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili aileme teşekkürü bir borç biliyorum.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ iii
ÖZ iv
ABSTRACT v
TEŞEKKÜR vi
ŞEKİLLER LİSTESİ xii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ xiii
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 5
1. Yazının Tarihi 5
1.1. Eski Türk Yazısının Kökeni 8
1.2. Türklerin Kullandığı Yazılar 13
1.2.1. Göktürk Yazısı 13
1.2.2 Mani Yazısı 14
1.2.3. Soğut Yazısı 15
1.2.4. Uygur Yazısı 16
1.2.5. Brahmi Yazısı 17
1.2.6. Tibet Yazısı 18
1.2.7. Süryani Yazısı 19
1.2.8. İbrani Yazısı 20
1.2.9. Grek Yazısı 21
1.2.10. Arap Yazısı 22
1.2.11. Latin Alfabesi 23
1.2.12. Kiril Alfabesi 24
1.3. Uygurlarda Kâğıt, Kitap Ciltlemeleri ve Motifler 26
1.3.1. Uygurlarda Kâğıt, Kalem, Mürekkep 26
1.3.2. Tomarlar 27
1.3.3. Pothi / Pustaka 27
1.3.4. İpek Parçalar 30
1.3.5. Uygur Metinlerde Yazı 30
1.3.6. Eserlerde Süslemeler Figürler ve Bitkisel Bezemeler 32
1.3.7. Bitkisel Bezemelerde Kullanılan Motifler 35
1.3.8. Eserlerde Kullanılan Nesneler 35
İKİNCİ BÖLÜM 39
ESKİ TÜRKÇEDE YAZI KAVRAM ALANI 39
2.1. Bitig 39

2.1.1.1. biti- / bitig kavram alanı şeması 44
Kitap Kavram Alanına Ait Terimler 45
2.1.1 agam bitig 45
2.1.2. kuin bitig 45
2.1.3. nirvan bitig 45
2.1.4. nom bitig 45
2.1.5. sudur bitig 45
2.1.6. sukşu bitig 46
2.1.7. süü bitigi 46
2.1.8. şaştır bitig 46
2.1.9. Teŋriniŋ bitigi 46
2.1.10. törü bitig 46
2.1.11. yašıl solaglıg bitig 47
2.1.12. antirabaw bitig 47
2.1.13. Kitap kavram alanına ait bitig terimleri şeması 47
Mektup Kavram Alanına Ait Terimler 48
2.1.14. açıg bitig 48
2.1.15. adırtlıg bitig 48
2.1.16. belek bitig 48
2.1.17. belgülüg bitig 48
2.1.18. eseŋü bitig 48
2.1.19. keliş barış bitig 49
2.1.20. sevinç bitig 49
2.1.21. yankı bitig 49
2.1.22. yarlıg bitig 49
2.1.23. kurug bitig 50
2.1.24. sezik bitig 50
2.1.25. Mektup kavram alanına ait bitig terimleri şeması 50
Sözleşme/Belge/Evrak Kavram Alanına Ait Terimler 51
2.1.26. an bitig 51
2.1.27. ata bitig 51
2.1.28. ay bitigi 51
2.1.29. baş bitig 51
2.1.30. bek bitig 51
2.1.31. bıçgas bitig 52
2.1.32. boş bitig 52
2.1.33. Buçuŋ / vuçuŋ bitig 52

2.1.34. çın bitig 53
2.1.35. ıdış/idiş bitig 53
2.1.36. kumaru bitig 54
2.1.37.ög bitig 54
2.1.38. Ötegçi bitig 54
2.1.39. ötüg bitig 54
2.1.40. ülüş bitig 55
2.1.41. yanut bitig 55
2.1.42. yantut bitig 55
2.1.43. yir bitigi 56
2.1.45. Sözleşme/Belge/Evrak kavram alanına ait bitig terimleri şeması 57
Muska/Fal Kavram alanına Ait Terimler 58
2.1.46. ırk bitig 58
2.1.47. Körüm bitig 58
2.1.48. yil kovuz bitigi 58
2.1.49. arvış bitig 58
2.1.50. Muska/Fal kavram alanına ait bitig terimleri şeması 59
Bitig Kavram Alanına Ait Diğer Terimler 60
2.1.51. ödig bitig 60
2.1.52. sagurt/sakurt bitig 60
2.1.53. taş bitig 60
2.1.54. Tuŋkul bitig 60
2.1.55. yörüg bitig 61
2.1.56. Boşug bitig 61
2.1.57. k(ä)rgäklig bitig 61
2.1.58. suksu bitig 61
2.1.59. taş bitig 61
2.1.60. ujik bitiglär 62
Bitig kavram alanına ait diğer terimler şeması 62
2.2. Yazı Araçları Kavram Alanına Ait Terimler 63
2.2.1. bitig taş 63
2.2.2. kegde / *kägdä* 64
2.2.3. mekke / mäkä / mekke(h) 64
2.2.4. patar /ptr 65
2.2.5. ban 65
2.2.6. tegzinç 65
2.2.7. k(a)lam / kelem 66

2.2.8. küin / kuin / küün 67
2.2.9. bitigü 67
2.2.10. toz 67
2.2.11. biir 67
2.2.12. üjik/üzük 68
2.2.13. bitiglik 68
2.2.14. Uç 68
2.2.15. dävat 69
2.2.16. levḥ 69
2.2.17. yartu 69
2.2.18. cuza 69
2.3. Yazı Kavram Alanına Ait Filler 70
2.3.1. Biti- 70
2.3.2. tokı- 71
2.3.3. tokı- / tokıt- fiilinin kavram alanı şeması 74
2.3.4. ur- 75
2.3.5. ur- / urtur- fiilinin kavram alanı şeması 77
2.3.6. evir- 77
2.3.7. agtar- 78
2.3.8. yaktur- 79
2.3.9. kotur- 79
2.3.10. arıglat- 79
2.3.11. entür- 80
2.3.12. Çek- 80
2.3.13. çızın- 80
2.3.14. çız- 80
2.4. Yazar / Yazı Görevlisi Kavram Alanına Ait Terimler 81
2.4.1. Bitkäçi / Bitikçi 81
2.4.2. ilımġa / ılımġa / elımga 81
2.5. Yazı Kavram Alanına Ait Diğer Terimler 83
2.5.1. şlok 83
2.5.2. takşut 83
2.5.3. padak ~ p(a)dak / pdek 84
2.5.4. küg 84
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 85
3.1. Türk Damgaları ve Kökeni 85
3.2. Damga Kavram Alanına Ait Terimler 87

3.2.1. Tamga / tamgala- 87
3.2.2. belgü 88
3.2.3. mudur / mudrā 89
3.2.4. tamgaçı 90
3.2.5. çug 90
3.2.6. şulug 90
SONUÇ 91
KAYNAKÇA 95

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: biti- / bitig kavram alanı sınıflandırması……44

Şekil 2: Kitap kavram alanına ait bitig terimlerinin sınıflandırması……47

Şekil 3: Mektup kavram alanına ait bitig terimlerinin sınıflandırması……50

Şekil 4: Sözleşme/Belge/Evrak kavram alanına ait bitig terimlerinin sınıflandırması...
…….57

Şekil 5: Muska/Fal kavram alanına ait bitig terimlerinin sınıflandırması……59

Şekil 6: Bitig kavram alanına ait diğer terimlerin sınıflandırması……...62

Şekil 7: tokı- / tokıt- fiillerinin kavram alanı sınıflandırması…….……74

Şekil 8: ur- / urtur- fiillerinin kavram alanı sınıflandırması……77

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

- :	Kendisinden sonraki ekin fiile eklendiğini belirtir.
( ) :	Eksik harf olduğunu belirtir.
(…):	Kendisinden önce metnin başladığını veya sonra metnin devam ettiğini belirtir.
[ ] :	Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları belirtir.
+ :	Kendisinden sonraki ekin isme eklendiğini belirtir.
< > :	Eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu belirtir.
… :	Hasarlı ya da kayıp olan kısımları belirtir.
DLT:	Dîvânu Lugâti't-Türk
KB:	Kutadgu Bilig
AH:	Atabetü'l-Hakayık
KTİKT:	Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi
BK:	Bilge Kağan Yazıtı
KT:	Köl Tegin Yazıtı
KÇ:	İhe Hüşötü Yazıtı (Küli Çor) yazıtı
O:	Ongi Yazıtı
DKPAM:	Daśakarmapathaavadānamālā
MAİTR:	Maitrisimit
HUAST:	Huastuanift
AY:	Altun Yaruk
BT:	Berliner Turfantexte
STTP:	Sitātapatrādhāraṇī
UHOKD:	Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı
vd.:	ve diğerleri

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Yaklaşık bin beş yüz yıllık bir yazı diline sahip olduğu bilinen Türklerin kuşkusuz daha öncesinde de yazı ile olan temasları mevcuttur bizim bilinen Köktürk yazıtlarından itibaren net olarak tanıkladığımız ve runik yazı olarak nitelendirdiğimiz Türk yazısının kökeni, Türklerin "yazı" için kullandıkları kavramlar, kullanılan yazı malzemesi vd. ve yazının Eski Türkçe dönemi içerisinde nasıl bir yol izlediğini, hangi kavramları söz varlığına dahil ettikleri ve bu kavramların hangi yönlerden değişime uğradığı hakkında yapılan çalışmaların az ya da kapsam olarak yeterince geniş olmaması sebebiyle bu çalışma ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Türklerin yazı ile nasıl tanıştıkları ile başlayarak esasen Türklerin "yazı" için kullandıkları ***bitig*** başta olmak üzere, yazı yazmak için kullandıkları araçlar, yazı ile ilgili kullandıkları fiiller, özellikle Uygurlarda kullanılan ciltleme ve motifler, Türk damgaları vd. Eski Türkçe içerisinde ele alınmış ve incelenmiştir.

Çalışmanın Problemi ve Amacı

1931 yılında Alman dilci Trier tarafından ortaya atılan kavram alanı teorisi, temelde "kavramların (sözcük) zihinde birbirinden soyut olarak bulunmadıklarını, bir mozaik gibi birbirleriyle sınıflandıkları, birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları" biçimiyle ifade edilmektedir (Aksan, 2021: 54). Kavram alanı hakkındaki tanımlar da birbirine çok yakındır. Aksan: "Bir kavramın değeri, doldurduğu alanla ve diğer terimlerle oluşturduğu ilgiye göre ortaya koyulmaktadır" (Aksan, 1989: 254). Karaağaç: "Sözcük ve belirttiği kavram, hiçbir yasaya tabi olmaksızın diğer tüm sözcük ve kavramlarla bağlantı oluşturabilir (Karaağaç, 1994: 148). Aksan: "Birbirleriyle bağlantılı ve ara sıra özdeş manalı olabilecek birbirine benzeyen kelimelerin bünyesinde muhakeme ettiği sahadır" (Aksan, 1989: 254). Çalışmamızın asıl konusu olan Eski Türkçe dönemi içinde "yazı" kavramı ve kavram alanını belirlemek ve incelemektir.

Çalışmanın Metodu

Çalışmamızın birinci bölümünde yazının tarihi, Türk yazısının kökeni, Türklerin Eski Türkçe dönemi içerisinde kullandıkları yazılar ve Uygurlarda kullanılan kitap ciltleme, yazı araçları ve motifler gibi teorik kısımlar yer almaktadır. İkinci bölümde ise Köktürk yazıtlarından başlayarak Eski Türkçenin tamamında

kullanılan “yazı” kavram alanına dahil olan kelimeler belirlenmiş, sınıflandırılmış, etimolojik değerlendirmeler ve tanıklanan sözcüklerle ilgili yapılan çalışmalar ve yorumlar incelenmiş, üçüncü bölümde ise Türk damgaları ve kökeni hakkında teorik bilgiler verilip damga ve damga kavram alanına ait kelimeler yine ikinci bölümdeki yöntemlerle incelenmeye çalışılmış.

Korpus

ADFH Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi*. Ankara, TDK Yayınları.

AY Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk* -Giriş, Metin ve Dizin-. Ankara: TDK Yayınları.

AYAyazlı Ayazlı, Ö. (2009). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi. İstanbul

AYÇetina Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: TDK Yayınları.

AYÇetinb Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: TDK Yayınları.

AYGulcalı Gulcalı Z. (2015). *Altun yaruk sudur X. Kitap*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

AYÖlmez Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*. Türk Dilleri Araştırmalan Dizisi, 1.

AYTokyürek Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap*: Karşılaştırmalı Metin Yayını. Ankara: TDK Yayınları.

AYUçar Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap*. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Lehçeleri Bilim Dalı. Doktora Tezi. İzmir

BT I Hazai, Georg, Peter Zieme (1971). *Fragmente der Uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gathas des Meister Fu,* Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin, (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 3, Berliner Turfantexte1)

BT II Röhrborn, Klaus (1971). *Eine Uigurische totenmesse*, Berlin, Akademie Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4.Berliner Turfantexte; 11.

BT V Zieme, P. (1975). *Berliner Turfantexte V / Manichäisch-türkische Texte -Texte, Übersetzung, Anmerkungen-*. Berlin: Akademie-Verlag.

BT XIII Zieme, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*.

BT XVIII *Zieme, Peter (1996). Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch Edition und Übersetzung der alttürkischen* Version des Goldglanzsutra. Mit 139 Abbildungen auf 88 Tafeln.

BT XXI Wilkens, Jens (2001). *Die drei Körper des Buddha (trikaya).* Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sutras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften herausgegeben, übersetzt und kommentiert.

BT XXIII Zieme, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*.

BT XXV Wilkens, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*. Edition des alttürkisch buddhistischen Kšanti Kilguluk Nom Bitig.

BT XXVI Kasai, Yukio (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*.

BT XXVIII Yakup, Abdurishid (2011). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*.

DKPAM Elmalı, M. (2016). *Daśakarampathaavadānamālā* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-tıpkıbasım). Ankara: TDK Yayınları.

DLT Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud- *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). Ankara: TDK Yayınları.

Huast. Özbay, B. (2014). *Huastuanif: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları.

IB Tekin, T. (2017). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı;* Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KB Yusuf, H. H. (2008). *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine Aktaran: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yay.

KP Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Vedat Köken, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.

KTİKT Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi* (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kuanşi Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar* (Ses İşiten İlâh). Ankara: TDK Yayınları.

Maitr. Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrısimit -Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram- (Burkancılığın Vaibhāṣika Tarikatine Âit Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Maitr.K Yıldız, S. B. (2019). *Eski Uygurca Maitrisimit'te İkilemeler (Kumul Nüshası).* Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

OY Tekin, T. (2014). *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara.

Sita. Kılıç Cengiz, A. (2018). *Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitātapatrādhāraṇī* (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

TT II Bang, W. ve Gabain, A. V. (1929). *Türkische Turfan-Texte II: Manichaica*, (ss. 411-430). Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter & Co.

TT V Bang, W. ve Gabain, A. V. (1931). *Türkische Turfan-Texte V: Aus buddhistischen Schriften*, (ss. 323-356). Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter & Co.

TT VI Bang, Willi, A. von Gabain ve R.Rachmati, 1934: Türkische Turfantexte. VI. Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk, Berlin.

TY Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. *Simurg Yayınları, İstanbul*.

U II Müller, F.W.K., *Uigurica II*, Berlin 1911, (AKPAW. Phil.-hist., 1910,3).

U IV-A Müller, F. W. K. ve Gabain, A. V. (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi (Uigurica IV-A),* (S. Himran, Çev.). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.

U IV-B/C/D Müller, F. W. K. ve Gabain, A. V. (1946). *Uygurca Üç Hikâye (Uigurica IV-B, C, D),* (S. Himran, Çev.). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

UD Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustık* (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Doktora Tezi. İstanbul.

UVDS İsi, Hasan (2021). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Usnîsa Vijayâ Dhâranî Sûtra*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

UY Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

VA Maue, Dieter (2008). "*An Uighur Version of Vāgbhaṭa's Aṣṭāngahrdayasamhitā*", Asian Medicine 4, s. 113-173.

YY Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları*. Kronik Kitap, İstanbul.

BİRİNCİ BÖLÜM

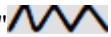
1. Yazının Tarihi

Yazı, insanoğlunun bulduğu şüphesiz en büyük icatlardan biridir. Temelde, konuştuğumuz dilin belli işaret ve simgelerle tespit edilmesidir. Bunu icat eden millet bilindiği gibi Sümerlerdir. MÖ. 4000'de bulunan yazı, bizim bildiğimiz yazıdan oldukça farklıdır. Sümerler, tabiattan gördüklerini kendi düşünce süzgecinden geçirip çeşitli tabletlere aktarmışlardır. Örneğin "güneş" kelimesi için bir güneş resmi çizmişlerdir. "Doğmak" fiili için ise ufukta görünen bir güneş resmi çizmişlerdir. Bunlara İdeogram (fikir yazısı) ya da Piktogram (resim yazısı) denir (Tekin, 1993).

İdeogramları (Fikir yazıları) Piktogramlar (Resim yazıları) ile karşılaştırmak gerekirse, İdeogramlar, daha soyut bir anlam taşımaktadır. Bu soyut kavram ve düşünceleri tasvir etme gerekliliği bugün bildiğimiz yazıya yaklaşılmasını sağlamıştır. İdeografik olarak adlandırılan yazı sistemleri, içerisinde Piktogramları da barındırmasının yanı sıra fonetik yazıyı da içerisine almıştır. Bunlar çoğunlukla şekilleri, bir kısmı kelimeleri bir kısmı da sesleri karşılamaktadır. Fonetik yazıda ise her şekil bir sesi ya da ses birliğini karşılar. Bu şekiller bir kavramı ya da nesneyi temsil etmez. Fonetik yazı, hece yazısı ya da alfabe yazısı olabilir. Hece yazısı, bir şeklin bir heceyi karşılaması, alfabe yazısı ise, bir şeklin sadece bir sese karşılık gelmesidir. Fonetik yazının bilinen en eski şekli literatürde "çivi şekilli" olarak geçen çivi yazısıdır (User, 2006:14).

Yazının böyle basite indirgenmesi, öğrenmeyi ve yazıyı kullanmayı kolaylaştırması beklenirken yazının üsluplaşması ve bu sebeple simgelerin sayısının artması hatta bini bulması işleri daha da zorlaştırmıştır. Kaldı ki insanların yazıyı ekseriyetle ticarette kullandıkları düşünülürse bunun oldukça meşakkatli bir hâl aldığı söylenebilir. Bu problemin giderilmesinde belki de yazının bugünkü şeklini kazanmasının en temel adımını M.Ö. 1000 yıllarında Fenikeli bir rahip atmıştır. Rahibin çivi yazısı için düşündüğü bu yöntemi, Şinasi Tekin, kitabında şöyle aktarır:

> 1. Dilimdeki seslerin ve hecelerin sayısı sınırlıdır.
>
> 2. Bu sınırlı ses guruplarının her biri için binlerce ideogramdan birer resim seçerim.
>
> 3. Seçilen her bir işaretin iki fonksiyonu olsun: A) Bu işaret tek başına kullanıldığında çivi yazısı sisteminde hangi kelimeye tekabül ediyorsa öyle okunsun ve o manada kullanılsın. B) Bu işaret ama başka işaret ve resimlerle birlikte geldiği zaman asıl manasını bıraksın ve sadece aslına tekabül ettiği kelimedeki ilk hecenin alameti olsun; diğer işaretlerin

> okunuşlarıyla birlikte yeni bir kelime ifade etsin. Bunu bir iki misalle açıklayalım: ALFA "öküz" demek imiş Sami dilde. Çivi yazısında bunun sembolü bir öküz başıdır: SİN "diş" demek RAŞ "baş" MA "su" . Şimdi bunları yan yana koyalım kendi dilimizdeki bir kelimeyi ifade edelim: alfa+ raş + ma +sin. Burada artık ne 'öküz' var, ne 'baş' var, ne 'su' var ne de 'diş' var; burada sadece ARAMASIN kelimesi var. Görüldüğü gibi işaretleri hem hece olarak okuyoruz hem ilk sesini alarak… Bilhassa bir vokalle başlayan kelimenin işaretini, okunuşundaki ilk sesin alameti olarak alıyoruz. Nitekim meşhur elif harfimizin başı öküzün başından kısaltılmıştır: Kendi adı öküz olarak kalmış (elif öküz demek) ama ses değeri değişik: a veya bazı hallerde e. Yani müstakil alfabeye geçerken önce karışık bir devre var: hece devresi, fonetik devre. Sonunda fonetik galip gelir ve bildiğimiz alfabeler ortaya çıkar. Ama hepsinin ağababası işte Fenikeli rahibin kafasından çıkan bu sistemdir (1993:12).

Dünyanın başka bölgelerinde de çivi yazısı gibi alfabetik olmayan yazılar kullanılmıştır. Bunların en önemli örneklerinden biri Mısır yazısıdır. Heredot tarafından Grekçe *hieroglyphiká (<hierós "*kutsal" + *glýphein "*kazmak") şekilde isimlendirilir. Bu isimlendirmenin temelinde yazının din adamları tarafından kullanıldığı yatar. Bir diğer yazı sistemi de Ege Bölgesi yazılarıdır. Bu yazılar hem resim yazısını hem Linear A ve Linear B olarak isimlendirilen hece yazısı sistemini içinde barındırır. Alfabetik yazılara girmeyen diğer bir yazı da Çin yazısıdır. Bu yazının ideogram karakterini, bugünkü şekli olan logogramlara bırakmıştır. Amerika kıtasında yaşayan Mayalar, Zapotekler, Toltekler ve Aztekler de ideogram ve piktogramları kullanmışlardır. Alfabe yazısı dışında kalan yazılar arasında günümüzde sadece Japon ve Çin yazılarının gelişmiş şekilleri kullanılmaya devam etmiştir (User, 2006).

Alfabetik yazılar ise, içeriğindeki sembollerin her birinin bir ses birimine karşılık gelmesi ile oluşan sistemlerdir. Alfabetik yazıların en erken tarihli örneklerini M.Ö. 1700-1330 arasında, dört kitap dininin doğduğu topraklar çevresinde bulunmuştur. Bu bulgular neticesinde alfabetik yazının kökeni ile ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan biri 1916'da İngiliz araştırmacı Sir Alan Gardine ve Alman Kurt Sethe'dir. Bu proto Sina yazıtlarının Mısır hiyeroglifleri ve Kuzey Sami alfabesi arasında bir köprü olduğunu öne sürmüşlerdir. Bir diğer görüş ise, Fransız bilim insanı Marice Dunand tarafından öne sürülmüştür. Ona göre, Suriye'de yazılan sahte hiyeroglifler alfabenin ilk şekilleridir. Günümüzde en çok kabul gören teori ise, Suriye ve Filistin'in kuzeybatısındaki Sami halkı tarafından oluşturulan Kuzey Sami alfabesi ya da onun proto Sami olarak bilinen varyantının alfabenin kökeni olduğu fikri kabul edilmektedir (User, 2006).

Yazının kullanım alanı ilk zamanlarında ticaret olsa da bunun dışında sihirbaz, falcı, kâhin, hekim ya da tanrısal gücün sembolü olan kişilerin büyü araçlarından biri olarak da hizmet vermiştir (User,2006). Bunun örneğini Uygur döneminde yazılmış olan *Huastuanift* adlı eserde *Dhârani* şeklinde geçen "büyü metni, büyü sözü, tılsım" kelimesini örnek olarak verebiliriz.

İlkel toplumlar, yazının (büyülü semboller)'in Tanrı ya da Tanrı olarak nitelendirdikleri varlıklarla bir iletişim aracı olarak kullanıldığına inanılmıştır. Bu inanış, yazının sadece toplumun belli bir kesiminin yazıyı bilmesi ve öğrenmesine neden olmuştur. Mısırlıların yazıyı *mdw-ntr* "Tanrıların sözü" diye isimlendirmesi yine Heredot'un *hiyeroglif* "kutsal nakış" diye adlandırması, İskandinavların "esrarengiz, mistik" *runik* diye adlandırmaları, yazıya yüklenilen bu büyü, gizem ve inançlarla ilgili sebeplerden kaynaklıdır (User, 2006).

Yazının halk seviyesine kadar inmesi ve halk tarafından kullanılır hale gelmesinin en büyük etkenlerinden biri ticaretin ve din olgusunun hız kazanması ile ilgilidir. Tek tanrılı dinlerin ortaya çıkması ve Mısır, Fenike ve Mezopotamya gibi uygarlıkların ticarette gelişmesi ve ilerlemesi yazının kullanımına olan ihtiyacın artmasını sağlamıştır. Ortadoğu'nun en ünlü tüccarlarından olan Fenikeliler, eski Avrupa halklarının neredeyse tamamına yazıyı ulaştırmışlardır. Tüccarlar, tüccarlara aracılık edenler ve alıcılar arasında yapılan bu satış işleminin belgelenmesi yazı sayesinde mümkün hale gelmiştir. Tek tanrılı dinlerin elçilerinin ortaya çıkması, dinin öğrenilmesi ve yayılması, yazıyı bilenlerin sayısının artması gerekliliği doğurmuş ve yazının kullanımında gene bir artış meydana getirmiştir (User,2006).

Daha sonraları matbaaların kurulması, okulların açılması gibi gelişmeler yazıyı dünyanın her köşesine ulaşmıştır.

M.Ö. 1000'lerde Fenikeli bir rahibin belki de kendi işini kolaylaştırması için ortaya attığı alfabetik yazının en temel biçimi diyebileceğimiz bu yöntem, yine ihtiyaçlar doğrultusunda, teknolojinin, Kültürün değişmesi ve gelişmesi ile dünyanın her yerinde, farklı şekillerde ve kullanım alanlarında insanlara hizmet etmeyi sürdürmektedir. Ve insanoğlu var oldukça hiç şüphesiz kendisini dönüştürüp geliştirmeye devam edecektir.

1.1. Eski Türk Yazısının Kökeni

Türkçenin bilinen en eski alfabesi olan Runik alfabe (Göktürk yazısı)'nin kökeni ve ne zaman icat edildiği bilim dünyası için hala bir tartışma konusudur. Bu konuda birçok farklı fikir olmasına rağmen hala daha tatmin edici bir sonuca varılamamıştır (Aydın,2021:341-381).

Başlarda İskandinav runlarının kullandığı alfabeyle benzer olduğu öne sürülmüş, runik ve runiform görüşleri ortaya atılmıştır. A. O. Heikel'in ortaya attığı bu görüş bugün de hala etkisini sürdürmektedir. Bir diğer fikir O. Donner tarafından ortaya atılan Yenisey ile Ön Asya ve Anadolu'daki Yunan yazısıyla benzer olması fikridir (Aydın,2021:341-381).

Türkoloji'nin önemli isimlerinden V. Thomsen Türk yazısının kökenini eski İran dillerine bağlamış, Aramî, Soğd, Pehlevî, bilhassa Aramî kökenli olduğu üstünde durmuştur. Bu görüşün, bir dönemin en yaygın görüşlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer görüş ise T. De Lacouperie'nin Indo-Baktriya ve Himyerite harflerinden uyarlama olduğu fikrini ortaya atar fakat Thomsen, sadece birkaç harfin benzediğini gerekçe gösterip buna karşı çıkmıştır. Clauson'ın alfabenin 6. Yüzyılın ortalarında Batı Türklerinin Bizans ile ilişkilerinin sonucunda icat edildiği fikrine daha sonra Thomsen de katılmıştır. W. Radloff'un ise hem run sistemi hem de Aramî görüşüne yakın olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka dikkat çekici görüş ise harflerin damgalardan çıktığı görüştür. Bu görüşe N.A. Aristov ile N.G. Mallitskiy öncülük eder (Aydın,2021:341-381).

G. Clauson'un görüşü ise, bu yazının bizzat İstemi Kağan tarafından icat edildiği yönündedir ki bu konudaki en önemli çalışma olmuştur. Clauson bu fikrin dayanağı olarak İstemi Kağanın Bizans ile diplomatik ve ticari ilişkiler kurmuş olmasını göstermiştir. Ona göre Türklerin çok dindar ve tüccar bir halk olmaması bu nedenle yazıyı bu amaçlar dışında, diplomatik ilişkiler ve kayıt tutmak için icat etmiş oldukları düşüncesini temel almıştır (Aydın,2018).

Türk runik yazısının kökeni için başka fikir ortaya atan F. Maksudov ve G. Babayar, Alfabenin bir bölümünün Soğd yazısından diğer bölümünün de Türklerin kendi icadı olduğunu öne sürmüşlerdir. Bir başka görüş V. Guzev ve S. G. Klyaştornıy'ın Türk yazısının kendiliğinden doğma(otokron) olarak ortaya çıktığını savunmuştur (Aydın,2018).

Bunlar arasında en yaygın görüş, Köktürk yazısının Pehlevî, Soğdak gibi İranî bir yazı ve bunlar aracılığıyla Aramî yazısına dayandırmak ya da direkt olarak daha da eski bir Samî yazısına dayandırmaktır (Ercilasun, 2016).

Bir diğer yaygın olarak kabul gören görüş ise, Köktürk alfabesinin Türkler tarafından icat edildiği görüşüdür. Aristov ve Mallitskiy Türk damgalarını, Savenkov ise Türklerin dini ayinlerindeki jest ve sembolleri köken olarak kabul etmiştir. Polinov da bu görüş tarafındadır fakat yabancı etkileri de kabul eder. Ahmet Caferoğlu ise dini jest ve semboller teorisi ile Aristov ve Polivanov'un Türk damgaları teorisini

birleştirerek Köktürk yazısının Türk kökenli olduğunu savunanlardan biridir. Caferoğlu, yazının gelişmesini iki basamak şeklinde yorumlamıştır. Birinci basamak için göz devresi (optik devre), ikincisini ise kulak(fonetik) devre olarak ayırmış ve Köktürk alfabesini ikinci, yani fonetik devrenin ürünü olarak kabul etmiştir (Ercilasun,2016).

Caferoğlu, *Türk dili tarihi* adlı eserinde yazının (Göktürk yazısı) Türklerin icadı olduğunu gösteren/kanıtlayan 5 farklı örnek/delil göstermiştir:

1. Yay resmi «D» Yenisey ve Orhun hurufatında kalın y harfi mukabilinde kullanılan bu harfin resmî, alelâde bir yay resmidir. Bugünkü Sibirya Türk kavimlerinden bazılarında ve eski Türklerde bugünkü yay kelimesi ancak ya telâffuzuna malik olmuştur. İşte, bu yay işareti, Yenisey hurufatının optik devresinde ancak bugünkü bizim yay, Kırgızlarda ise aynı kelimenin mahallî lehçe telâffuzu olan ya kelimesini ifade etmiştir. Sonradan, Yenisey işaretlerinin Orhun hurufatı sistemi içindeki fonetikleşmesine rağmen bu işaret, «ya» sesi ile başlayan bilumum kalın ünlülerden, yine eski telaffuzu ile kıymetini muhafaza eylemiştir. Bilumum kalın ünlülerden evvel ve sonra kullanılmıştır. Dikkate şayan orasıdır ki tarihi devre cihan hurufat sistemleri işaretleri arasında, bilhassa bu yay işaretinin izine tesadüf edilmemesi, bu işaretlerin ancak Yenisey ve Orhun harflerine has olduğunu göstermektedir. Bu da bizim milli olduğunu meydana attığımız tezin sıhhatinde zerre kadar şüphe bırakmayacak kuvvetli kuvvetli delillerden birisini teşkil etmektedir. Yine eski ideografik yahut optik hurufat devri işaretlerinden doğma bugünkü bazı Altay Türkleri ile eski Kırgız damgalarından birisini bu Yenisey ve Orhun hurufatındaki yay işaretinin teşkil eylemesi ve «Yatamga» adı ile meşhur olması her adımda tezin doğruluğunu teyit etmektedir.
2. Yenisey ve Orhun abidelerinin milli Türk icadı olduğu evsafını yaşatan ikinci unsur ok işaretidir. Evvelce, Yenisey hurufat sisteminde bu harf işareti, doğrudan doğruya ok kelimesini ifade ettiği halde, Orhun'da o ve u gibi iki ünlüden önce ve sonra kullanılmış ok, uḳ, ḳo ve ḳu gibi ses kıymetini haiz olmuştur. Fakat, aynı kaynakta, sessiz olarak müstakil bir ok işareti şeklinde yazıldığı zaman, ancak ok telaffuz edilmiştir. Burada en çok dikkate değer bir nokta Fenikelilerin hurufatında da istimal edilen bu işaret, orada bizim ok kelimemiz karşılığı olan tir manasını haizdir ki, bugünkü Farisî'de dahi, aynen mevcuttur. Nihayet aynı işaretin iki muhtelif sistemde ifade ettiği lûgavî manası dahi gösteriyor ki, Türkler ancak kendi dillerindeki ok işaretini, muayyen bir mefhumu ifade için kullanmış ve muayyen bir sıfat için icat etmişlerdir. Yine aynı Orhun abidelerinde Türk askeri ve kabile teşkilatından bahsedilirken, boy yerine ok tabiri kullanıldığını görüyoruz. Anlaşılan ok eski Türklerde hem muharebe silahı hem de Türk boylarının taksimatı gibi bir etnik tefrik rümuzu mahiyetini haiz olmuştur. Ok'un Türklerdeki ehemmiyetini bir kat daha arttıran bu hususiyet, bu işaretin Türk hurufat sistemine girmesindeki manayı kolayca anlatır zannındayım.
3. Üçüncü iptidai ve milli Türk hayatı rumuzlarından olup, ancak Orhun hurufatında yer bulunan ay işaretidir. Haddizatında yay resmi ile y harfi mukabili temin edilmekle beraber, Orhun hurufatı ayrıca ay diftongu mukabilinde bir de ay resminin kullanılışına ihtiyaç göstermiştir. Tahmine göre, bu işaret Yenisey mezar taşlarında da muhakkak kullanılmış ve fakat bu işareti taşıyan abide henüz elde edilememiştir. Zira, eski Kırgızların kullandıkları silahların başlıcalarını ok, soyie, eyani (dövme ağacı) ve aibalta teşkil eylemiştir. Ayrıca Kırgızlardan Soldu kabilesinin damgasını Aytamga teşkil ettiği gibi eski Kanglıların ve bugünkü Altay Türklerinin damgaları keza ay olmuştur. Bu noktadan Yenisey hurufatını vücuda getiren Kırgızlarda, ayın bu kadar mühim bir rol oynadığını bildikten sonra, ideografik Yenisey işaretlerinin muayyen bir diftongun mukabili olarak kullanılmasında, şahsen, tereddüde hiçbir sebep göremiyorum.
4. Dördüncü şayanı dikkat ideografik işaret yumuşak s harfi mukabilinde kullanılanıdır. Bu düz ve alelade elife benzemektedir. Orhun abidelerinde kerratla bahsi geçeri Türk ordusu silahlarından, süngüyü temsil ettiği muhakkaktır. Zaten

süngü kelimesinin kendisi dahi bu işaretle ifade edilip o zamanki Türkçede süngük telaffuzuna malik olmuştur. Kanglı Türk kabilesinde bu işaretin manası Küskü'dür. Semantik itibari ile aradaki yakınlık, bu işaretin eski, Türk süngülerine benzetilmesini göstermektedir.

5. Nihayet bu kabilden olarak Yenisey hurufatında kalın t harfi ile 'eb, ev, çadır' ifade eden ve yumuşak b değerini taşıyan iki işareti buluyoruz ki, Orhunda birincisi biraz daha başka bir şekil alarak adeta muayyen bir damgayı andırmaktadır. İkincisi ise gerçekten bir çadır tasvirinin tam kendisidir. İster damga ister alelade bir dağ zirvesi ve çadır tasvirleri mahiyetinde olsun, her ikisi de eski Türklerin, millî icadının temsilleri, örnekleri olması dolayısıyla, Yenisey ve Orhun hurufatı menşei için ehemmiyeti haizdirler (1984:127-129).

Yukarıda Köktürk yazısını Türklerin icat ettiğine yönelik görüşlerin en yaygın ve önemli görüşler arasında yer aldığından bahsettik ve Caferoğlu'nun önemli tespitlerini örnek olarak gösterdik. Bunlara ek olarak Viktor G. Guzev'in ve Sergey G. Klyaştornıy'nin 1994'te ortaya attıkları ile sonrasında Guzev'in 2000 yılındaki bildirisi, Köktürk yazısının Türklerin icadı olduğunu bir anlamda kanıtlamış diyebiliriz. Bu bildiride Viktor G. Guzev'in teorisini Ahmet Bican Ercilasun, kitabında şöyle özetlemiştir:

1.Bir alfabe de harflerin "sayısının çok olması hem kelime hem de hece yazılarına özgüdür." Köktürk alfabesinin harfleri de çoktur (38-40) 26 fonem, dolayısıyla 26 harf Köktürkçeyi ifadeye kafidir. Eğer yazı tam alfabetik olsaydı 26 harfle idare edebilirdi.

2. Ünlülerin kelime başında yazılmayışı da hece yazısı ihtimalini kuvvetlendirir.

3. Gelb'e göre her yazının temelinde resim vardır. Köktürk yazısında da "en az beş tartışmasız resim işareti (piktogram) vardır: "𐰀/at/ ; 𐰃/yay/; 𐰉/eb/ (göçebe çadırı,oba); 𐰍/er/; 𐰴/ok/." Şu harfler de muhtemelen resim işaretidir: 𐰓/ag/ (ağ, balık ağı); 𐰖/as/ ("saç" sözcüğünden); 𐰇 /ed/ ("mülkiyet" bildiren Türk tamgasından); 𐰋/el/; 𐰽/en/ (iniş); l/es/ ("süngü"? sözcüğünden); 𐰆/eş/ ("eşik" sözcüğünden) ı/ı/ (ağaç); 𐰔/ık/ (iğ); 𐰾/iç/(içmek).

Bu işaretlerin verdiği sonuca göre "bütün kendiliğinden doğma yazı sistemlerinde olduğu gibi" Köktürk yazısı da kelime yazısı (logografi) olarak başlamış ve alfabetik yazı öncesi evrim basamaklarından geçmiştir.

4. Gelb'e göre bir işaretin (harfin) temsil ettiği kelimeden bağımsız olarak fonetik bir değer kazanması, gerçek bir yazı sistemine geçiş demektir. Çağdaş kullanımda buna "rebüs yazılışı" denir. "Gözdağı" kavramının "göz resmi + dağ resmi + ı" ile verilmesi bir rebüs yazılışıdır. İşte alfabeler de böyle gelişip "fonetizasyon" kazanır. Örnek olarak Köktürk yazısındaki 𐰉/eb/, önce evi ifade ederken zamanla herhangi bir kelimenin içindeki *eb* seslerini ifade eder olmuştur:// 𐰃𐰍𐰉/ebirü/ (evirerek, dolanarak).

5. Yazının gelişmesinin farklı evrelerini yansıtan yöntemlerin yan yana bulunması onun "kendiliğinden doğma" olduğuna delildir. Bu evreleri Köktürk yazısında görebiliriz. " 𐰀/at/, 𐰉/eb/, 𐰴/ok/ gibi örnekler fonetik değildir; resim işaretlerinin kalıntısıdır; yani ilk evredir. 𐰃𐰍𐰉/ebirü/, 𐰴 𐰃/yok/, 𐰇𐰼𐰍/ermiş/ (imiş) örneklerinde 𐰉,𐰴,𐰍 işaretleri artık "ev", "ok" ve "er" kavramlarını değil, kelimeler içindeki eb (ebirü), ok (yok), er (ermiş) seslerini vermektedir. Rebüs yazılışı gerçekleşmiş, fonetikleşmeye adım atılmıştır. Bu evreye "fonetik silabografi" (fonetik hece yazısı) denebilir.

6. Köktürk yazısının kendiliğinden doğma olduğunun önemli delillerinden biri de büyük ünlü uyumuna göre ayrılan ikiz ünsüzlerdir: 𐰉/ab/ - 𐰋/eb/, 𐰀/ad/ - 𐰇/ed/… Teorik fonoloji ve genel yazı teorisi açısından bu grafemler: "harf değil, kalın ve ince sıradan iki dizi heceden ibaret olan 'ünlü-ünsüz' tipli kelime veya hece değerlerine malik birer işaret"tir.

7. Eğer bunlar ünsüzleri gösteren harf değil de birer kelime veya hece ise -ki öyledir- o zaman V. V. İvanov'un bu durumu, Tohar yazısının etkisine bağlayan tahmini, şüpheli duruma düşer. 8. Köktürk alfabesinde tipik Türk hece türlerinden olan tek ünlülü heceyi temsil eden harf vardır: ı /ı/ (ağaç). Köktürk yazısının ünlü sistemi büyük ünlü uyumunun dayandığı kalın ve ince ünlüleri de bir dereceye kadar ayırır: a-e, ı-i, o-u, ö ü. Kapalı e ünlüsüyle birlikte Köktürkçede ünlüler için

5 işaret vardır. Sami sistemde bunların hiçbiri yoktur. Tek ünlüden kelime yoktur; ünlülerde kalınlık-incelik ayrımı yoktur ve ünlüler 5 değil 3'tür (a, i, u). Dolayısıyla Köktürk yazısı Sami kökene dayandırılamaz.

9. Köktürk alfabesinin esası ünlü-ünsüz değerindeki grafemlerdir: ay, eb, ok/uk, ök/ük, ık, iç. Oysa Sami yazı sisteminin temeli "ünsüz + mümkün olan her bir ünlü" şeklindedir: ba, bi, bu; ta, ti, tu ... Köktürk yazı sistemini "belirli ünlü+ belirli ünsüz" olarak ifade edebiliriz: ay (ey değil), eb (ab değil), okluk (ök/ük değil), ık (ik değil). Kuruluşu tamamen farklı bir temele dayanan Sami alfabesi Köktürk yazısının kökeni olamaz.

10. Nasıl başka yazı sistemlerinin tarihinde k için farklı harfler (Etrüskçede c/ke/, k/ka/, q/ku/) varsa ve bunlar hece yazısına delalet ediyorsa Köktürk yazısında da k için beş ayrı grafem vardır ve bunlar Köktürk yazısının kelime-hece evresine delalet eder: 𐰴/ak/, 𐰽/ek/, 𐰾/ok/, 𐰺/ök-ük/, 𐰚/ık/.

11. "Köktürk yazısını alfabe yazısı olarak yorumlama, Türkolojik runolojiye büyük bir zarar vermiştir:' nt, lt, nç, rt ünsüz çiftlerini ligatür (iki harf işaretinin birleşmesinden oluşan harf) kabul etmek bu anlayışın bir

Sonucudur ve iki sebepten eleştirilebilir: 1) Ligatürün birleşimine atılan işaretlerin harf yani fonem işareti olduğu aksiyom olarak peşinen kabul edilmektedir; oysa bu konu kanıtlanmış değildir, aksine örnekler yukarıdaki maddelerde görüldüğü gibi çoktur. 2) Ünsüz çiftlerinin ilkinin akıcı (n, l, r) ikincisinin patlayıcı (t, ç) olması, "eski Türkçenin morfonolojik yapısına pek uygundur: Yani bu ünsüz çiftleriyle biten kelimeler bugünkü Türkçede olduğu gibi Köktürkçede de vardı. Bu husus da onların ünlü-ünsüz-ünsüz tipinde kelime veya heceleri temsil etmiş olması ihtimaline güç kazandırır.

12. Köktürk yazısının hece kuruluşunu gösteren "bir dış kaynak vardır. O da 1905 yılında Toyok'ta (Turfan'da) keşfedilmiş A. v. Le Coq tarafından yayımlanmış olan ad, as, ık vb. tipindeki 19 Göktürk işaretinin ses değerlerini Mani harfleriyle aktaran el yazması parçasıdır.

13. Köktürkçenin morfonolojik yapısı, bir "kelime-hece yazısı" oluşmasına çok uygundur. Köktürklerde bir hayli tek heceli kelime vardır. Yazının gelişimiyle uğraşan M. Dyakonov, J. Friedrich gibi bilginler tek heceli kelimelerin çokluğunun, hece yazısının doğuşunda önemli olduğunu vurgulamışlardır. Köktürkçe de ünsüz kümeleşmeleri (lt, nç...) sınırlı idi; ünlü kümeleşmesi ise hiç yoktur. Bu da Köktürkçenin "basit hece kuruluşuna sahip" olduğunu gösterir.

Köktürkçenin VK (ünlü-ünsüz), V (ünlü), VKK (ünlü-ünsüz-ünsüz) tipindeki heceleri, bu heceleri temsil eden graf emlerle tam tamına uyuşmaktadır. Ancak Köktürkçede KV, KVK, KVKK tipinde heceler de vardır ve yazıyı yaratanların neden ilk üç hece tipini tercih ettiği sorusu ortada durmaktadır.

14. Yukarıdan beri sıralanan özelliklere göre Köktürk yazısı hem kelime hem hece hem ses birimlerini eş zamanlı olarak bünyesinde bulunduran karmaşık bir yapıya sahiptir. Friedrich, Gelb gibi yazı teorisyenlerine göre bu yapıdaki alfabeler; "daha gelişmiş güçlü yazılara sahip olan uygarlıkların şiddetli baskısı altında meydana gelir ve tabii sistemlerin evrimine has evrelerin hiçbirini atlamayarak gayet çabuk bir

biçimde gelişir. Nitekim 19. ve 20. yüzyılda Amerika, Afrika, Sibirya gibi çeşitli dünya mıntıkalarında taklidi yoldan meydana gelen yeni yazılar" aynı yapıdadır.

15. Köktürklerin de 6- 7. asırlarda taklidi yoldan "milli" bir yazı oluşturmaları için yukarıdaki maddede belirtilen şart ve diğer ön şartlar vardı. Milattan sonraki bin yılın ilk yarısında ve ortalarında Türklerin Çin ve Sami-İran medeniyetleriyle temasları artmıştı. Türklerin bazı temsilcileri "çoğunlukla logografik Çin ve alfabetik Soğd yazı sistemlerini öğrenmişlerdi:'

Büyük Türk devletlerinin iletişim ihtiyacı artmıştı ve nihayet "Köktürkler, görevi sınırlı olan resim veya runlara benzer ön yazı haberleşme vasıtalarını (resim işaretlerini, 'kesmeleri: tamgaları) kullanıyorlardı.

16. "Yazı tarihi ve teorisi, yazıların geriye doğru değiştiğine tanık olmamıştır. Köktürk yazısı eğer Soğdak yazısından alınmış olsaydı onun da alfabetik olması gerekirdi ve geriye doğru gidiş olamayacağından tabii ki Köktürk yazısındaki kelime ve heceye tekabül eden işaretleri açıklamak da imkânsız olurdu.

17. Köktürk yazısının kökenini ararken yazının yapısına değil harflerin şekline bakmak aslında doğru olmamıştır. Ancak bu bakış da Türk işaretlerinin, Soğdak harflerinden çok damga ve resimlere benzediğini gösterir ve "kendiliğinden doğma" fikrine hak kazandırır. Genel yazı teorisindeki "yeni bir yazı uydururken mucidin, uygarlığın mevcut resim fonuna başvurduğu savına" da "uygun düşer.

18. Sonuç olarak Köktürk yazısı; resim ve damgaları içine alan "yazı öncesi durumu, kelime, hece ve harf evrelerini kapsayan bütün kendiliğinden doğma yazı sistemlerine özgü doğal evrim yolunu" katetmiş ve "8. Yüzyılın başında harf yazısına" dönüşmeye başlamıştır. Ancak anılan bütün evrim basamaklarını bünyesinde eş zamanlı olarak bulunduran karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu nitelikler "bu yazının, gelişmiş yabancı medeniyetlerin yoğun şekilde hızlandırıcı tesiri koşulları altında taklit yoluyla yaratılan kendiliğinden doğma (otokton) yazı sistemlerine mensup" olduğunu gösterir (2016:357-361).

Bugün hala bilinmezliğini koruyan Göktürk alfabesinin kökeni meselesinin yanında, Türklerin kullandığı bu yazının tam olarak nasıl adlandırılacağı da ayrıca dikkat edilmesi gereken bir konudur. Bu konuya Erhan Aydın şu şekilde dikkat çekmiştir:

Türk runik alfabesinin kökeni, Türk veya başka milletlerin eseri olması bir yana, bu alfabenin Köktürk veya Göktürk alfabesi biçiminde adlandırılması doğru değildir. Çünkü bu alfabeyle, Uygurlar başta olmak üzere birçok Türk boyu metinler vücuda getirmiştir. Hatta Irk bitig başta olmak üzere kâğıda yazılı metin ve varaklar göz önüne alındığında zaten bu adlandırmanın uygun olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bir başka adlandırma olan “Eski Türk Alfabesi” ifadesinin kullanılması durumunda, ifadeye çok genel bir anlam yüklendiği için ve Türklerin eski dönemleri ile ne kastedildiğinin açık olmamasından dolayı yanlış anlaşılmalara yol açacağı ortadadır. Örneğin, Arap, Fars ve Türk harflerinin birleşimi olan Osmanlı alfabesi denen yazı sistemi de eski Türk alfabesi ifadesi kapsamına girecektir. Bu nedenle de eski Türk alfabesi ile tam olarak neyin anlatılmak istendiği belirlenemeyecektir. Daha genel bir ifade olan “Türk Alfabesi” ise yukarıda sözü edilen ifadelerden, kapsam olarak daha geniştir. Bütün çalışmalarımızda, güzel bir ifade olmasa da “Türk Runik Alfabesi” ifadesi en azından ilgilenilen konu hakkında tartışmasız fikir vermektedir. Bu adlandırma, alfabenin run kökenli olduğunu desteklemek amacında değildir (2021:347).

1.2. Türklerin Kullandığı Yazılar

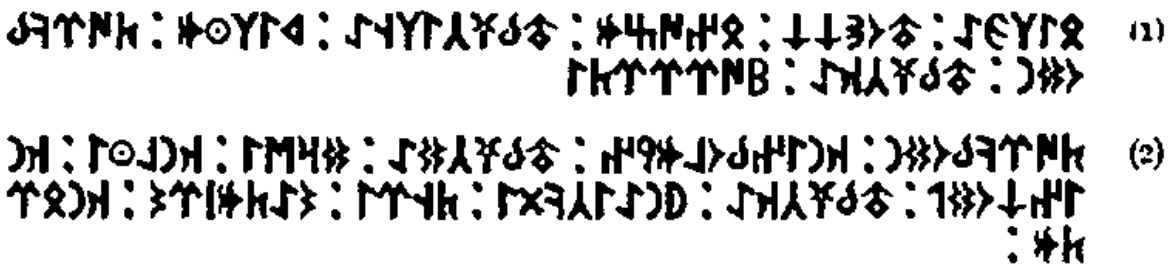
1.2.1. Göktürk Yazısı

Türklerin yazı için kullandığı ilk alfabe, Batıda "Türk runik yazısı" bizde "Göktürk alfabesi"dir. Eski Türk runik yazısını Danimarkalı dilbilimci Thomsen tarafından çözülüp okunmuştur (Tekin, 1997).

Türk runik yazısı (Göktürkçe), 38 işaretten oluşur. Fakat Yenisey bölgesindeki yazıtlardaki farklı şekiller de dahil edilince bu sayı 40'a kadar çıkmaktadır. Bu işaretler genellikle tek bir sese karşılık gelirken bazıları birden fazla sese karşılık gelir. Bu işaretlerin dördü, sekiz ünlüyü gösterir. Kapalı *ė* için gösterimi için farklı bir işaret bulunmamaktadır. Bunun için a/e ünlülerini göstermek için kullandıkları(𐰴) işaretini, bazen ı/i ünlülerini göstermek için kullandıkları (𐰺) işaretini kullanmışlardır. Bunlardan farklı olarak Yenisey yazıtlarının çoğunda *ė* sesi için(𐰽) işareti kullanıldığı görülür (Aydın, 2017).

Göktürk alfabesindeki işaretlerin üçü çift ünsüzdür. Bunlar: *lt*, *nç* ve *nt*'dir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan Göktürk alfabesinde *ok/uk, ök/ük, ık* ve *iç* olmak üzere dört tane de hece işareti vardır (Tekin, 1997).

(Malov'un kitabından (s. 56) Tunyukuk kitabesi, ilk 2 satır.)

Metnin yazıçevrimi ve bugünkü Türkçeye çevirisi

1) *bilge tuny̰ukṵk̰ b(e)n öz(ü)m t(a)bġ(a)ç (e)liŋe kṵıl(i)nt(i)m. türk bod(u)n t(a)bġ(a)çḳa kö̰ör(ü)r (e)rti.*

2) *türk bod(u)n ḳ(a)nin bulm(a)y(i)n t(a)bġ(a)çda (a)dr(ı)lt̰ı, ḳ(a)nl(a)nt̰ı, ḳ(a)nin ko̰od(u)p t(a)bġ(a)çḳa y(a)na iç(i)kdi. t(e)ŋri (a)nç̰a t(e)m(i)ş (e)r(i)nç̰. ḳ(a)n b(e)rt(i)m,*

1) Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin ülkesinde doğdum. Türk halkı Çin'e tâbi idi.
2) Türk halkı hükümdarını bulmadığından Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu. Hükümdarını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. Tanrı şöyle demiş muhakkak ki: "(Sana) hükümdar verdim;"

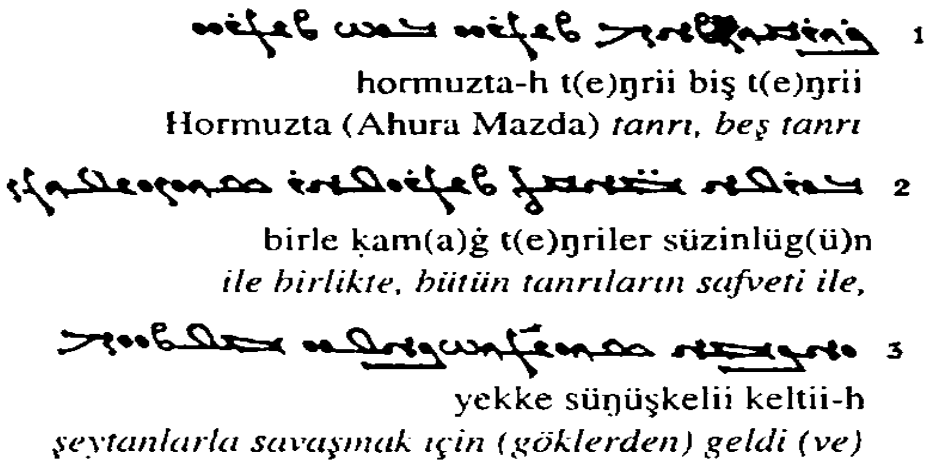
(Tekin, 1997:22-23)

1.2.2 Mani Yazısı

Türklerin Göktürk alfabesinden sonra kullandığı bir diğer alfabe de Mani alfabesidir. Maniheizm'in kabul edildiği 8-9 yüzyılları arasından kullanılmıştır. Mani alfabesi, Süryanî ve Aramî alfabesi arasında bir geçiş olarak kabul edilen Estrangelo yazısından ortaya çıkmıştır. Sağdan sola doğru yazılan Mani alfabesinde ünlülerin yazımı, Uygur alfabesindeki gibidir. Söz başında *o* ve *u* için *elif* ve *vav* , *ö* ve *ü* sesleri için ise *elif, vav* ve *ye* kullanılmıştır. Söz başındaki *ı* ve *i* ünlüleri için de *ayn* ve *ye* kullanılmıştır. Mani alfabesinin bir diğer özelliği ise söz sonundaki, *ı* ve *i* ünlüleri genellikle iki *ye* biçiminde yazılır. Ünsüzlerin yazımına gelince bütün ünsüzlerin ayrı karşılığı olması bakımından Uygur ve Soğd alfabesinden daha zengin bir alfabedir (Tekin,1997).

Tek istisna, sedasız diş-damak patlayıcı *ç* ünsüzü ve sedalı *c* 'nin aynı harf ile gösterilmedir (User, 2006).

(Huastuanift'ten bir örnek)

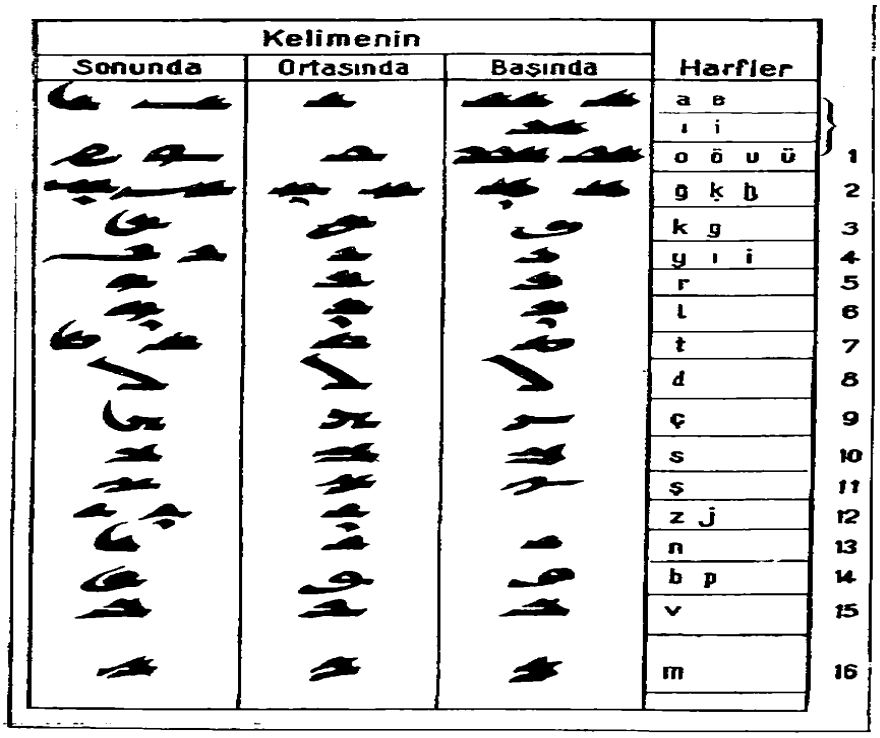
(Tekin,1997:37).

1.2.3. Soğut Yazısı

Soğutlular, Uygur Kağanlığının himayesinde yaşamış en önemli azınlık gruplardan biridir. Bögü Kağanın Mani dinini benimsemesi ile devlet idaresinde soğutlular da yer almaya başlamıştır. Bögü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesindeki önemli sebeplerden biri, Soğutluların ticari ve ekonomik gücü ile ilgilir. Çinden ipek alışverişindeki üstünlükleri, Kağan'ın Soğutlularla ittifak yapması, ekonomik ve siyasal gücünü arttırması bakımından temel neden olmuştur. Pelliot ve Soğutça uzmanı Gauthiot'a göre bu ticari güç, Soğut dilinin IV-X. Yüzyıllarda Orta Asya'nın ortak iletişim dili olmasını sağlamıştır (User,2006).

22 işaretten oluşan Soğut alfabesi, sağdan sola doğru yazılır. Ön seste *a* için, a (elif) ya da çift *a, e* için, *a* (*elif*) kullanıldığı görülmektedir. *ö* ve *ü* ünlüleri için çoğunlukla (*elif*) ve (*vav*) bazen (*elif, vav, ye, vav,*) kullanılmıştır. *ı* ve *i* ise (*elif, ye*) ile gösterilmiştir. Ünsüz sistemine bakacak olursak, sedasız arka damak *ḫ* ve sedalı arka damak *ġ* ünsüzleri aynı işaretle gösterilmiştir. Sedalı ve sedasız ön damak ünsüzleri *g, k* ve sedasız gırtlar ünsüzü *h* de aynı işaretle gösterilmiştir. Sedalı diş sızıcı *z* ve sedalı diş-dudak sızıcı *j* de aynı şekilde gösterilir. Sedalı patlayıcı *b* ile sedasız patlayışı *p* de yine aynı şekil ile kullanılmıştır. Türklerin *d*'yi işaretlemek için kullandığı ses, Soğutça *l* sesine karşılık gelmektedir. *l* sesini de *r* işaretinin altına koyduklkları bir çengelle ifade ederler(User,2006).

(A. Caferoğlu'nun Türk Dili Tarihi 1 eserinden)

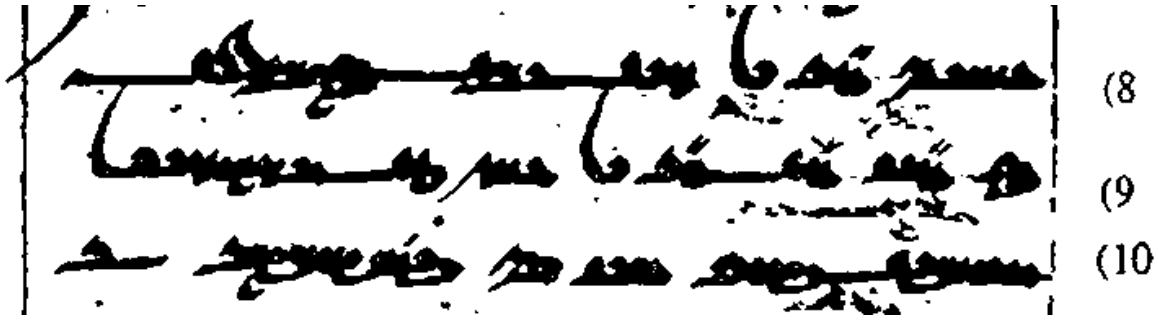
(Tekin,1997:43)

1.2.4. Uygur Yazısı

744 yılında Köktürk Kağanlığının egemenliğine son verip Ötüken merkezli kendi devletlerini kuran Uygurlar, yine Köktürklerle aynı inanç sistemine sahip olduklarından, aynı yaşam biçimi ve yönetim biçimini devam ettirmişlerdir. Uygurlar, tarihleri boyunca birçok yazı sistemini kullanmışlardır. 8-14 yüzyılların sonlarına kadar genellikle dini ve çeviri metinleri, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet ve Süryani yazılarını kullanmışlardır. Maniheist metinleri Mani yazısı ile yazmışlardır. Uygur yazısı ile Maniheist metinleri yazdıkları da görülmüştür. Budist metinlerdi de genellikle Soğd, Brahmi, Tibet ve çoğunlukla Uygur alfabesi ile yazmışlardır (Ağca,2021:383).

Sağdan sola doğru yazılan Uygur yazısı 18 harften oluşur. Bu harflerin, başta, ortada ve sonda olacak biçimde üç çeşidi mevcuttur. *a* ve *e;* ı *ve* i; *o, ö, u* ve *ü* sesleri aynı şekille yazılır. *o, ö, u* ve *ü* seslerini gösteren işaret, diş-dudak *v* sesini de gösterir. *ı, i* ünlülerini gösteren işaret ise sedalı ön damak sonantı olan *y*'i gösteren şekildir. Sedalı dudak patlayıcı *b* ve sedasız dudak patlayıcı *p* sesi aynı işaretle gösterilir. Sedalı arka damak ünsüzlerinden olan *ġ* ve *ķ* ve sedasız arka damak sızıcı *ḫ* aynı işaretle gösterilmektedir. Sedalı ve sedasız ön damak ünsüzleri *g* ve *k* da aynı işaretle yazılır. Aynı şekilde yazılan bir diğer ünlü çifti de sedalı diş sızıcı *z* ve sedalı diş-dudak sızıcı *j* harfidir (User,2006).

(Klaus Röhrborn, Ein uigıirische Totenmesse, Berlin 1971, s. 42 -43, XLVII-XLVIII.)'den

8) yarım-kıa-sın y(i)me bulmadın	8) yarıcığını dahi bulmadan
9) bu kızga-kıa yaş-ta işleşip	9) bu kısacık yaş(ımız)da çalışıp-çabalayıp
*10) netegin k(e)ntü özüm kinetgeli-i***	10) nasıl kendi ömrüm(üzü) uzatabilir (ve)

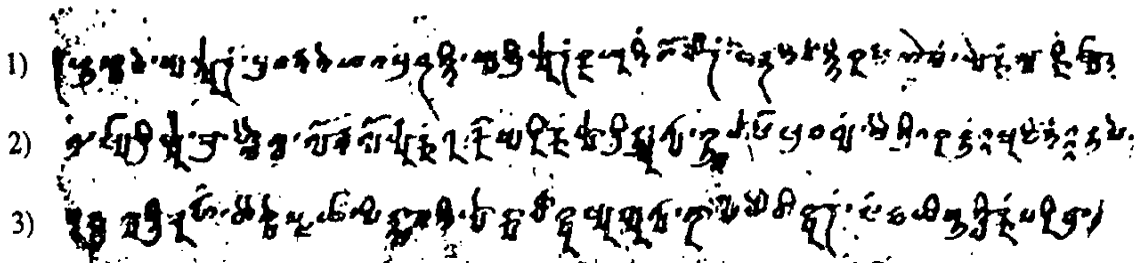
(Tekin,1997:46-47)

1.2.5. Brahmi Yazısı

Hint kökenli bir alfabe olan Brahmi yazısı, Hindistan'da Sanskritçenin yazımı için kullanılır. Orta Asya'ya gelişi de Budizm ile olmuştur. Dini metinlerin yazımı için kullanılmıştır. Orta Asya'da ilk kullananlar Budist Toharlar ve Saka'lar oldukları düşünülür. Brahmi yazısı, temelde bir hece yazısıdır. Her işaret bir ünlüyü ya da bir ünlü ve bir ünsüzü karşılar. Örneğin *a* sesini yani *pa, pha, ba, bha* vd. şekilde bir heceyi gösterir. Kökeni tam olarak bilinmeyen Brahmi yazısı, soldan sağa doğru yazılmaktadır (Tekin, 1997).

Toplamda 28 hece işaretinden oluşan Brahmi yazısına, Türkler yedi işaret daha eklemişlerdir. Bunun yanında hece sonu *k, p, m, r, l, palatal s,* retrofleks (ters çevirik) *s* ve *s* için de üstü noktalı sekiz işaret vardır. Budizm aracılığı ile Uygurlara ulaşan Brahmi yazısı, kullanışsız ve zor olması gibi nedenlerden Uygurlar tarafından çok az ilgi görmüştür. Gabain'e göre de bu yazı Türkler tarafından çok az kullanılmıştır (User,2006).

Annemarie von Gabain , Türkische Turfan -Texte V (Berlin 1954)'ten

Metnin Normalleştirilmiş Uygurcası ve Bugünkü Türkçesi

1) ...r. *uhyate.*	aya ltyu r.	*pravartete yaga pravṛtti.*	aya wri lyu r	ḳa yu tiṃ bho lo r.
	eltür.		ewrilür	ḳayutın bolor.
	iletir		evrilir	her nerede ise.

2) ...*na.* sya rri lyu.	*brāhmaiś ca.*	tyo rt tyo rlyu za rdzā	aya ri g lyā rri uyu zyā.	
	serilü	tört törlüg zardzā	erigleri üze.	
	serilip.	dört türlü Brahma	varoluşları ile.	

kuśalaṣāsrava cyam.	*maitri 1*	*karum 2*	*mudit 3*	*upe/kṣā 4* ...
	1. aşk,	2. şefkat,	3. dostluk,	4. kayıtsızlık.

3) ... *buddha.*	tya ṅri bu rhāṃ.	*bhaikṣepsayā.*	pi nwā dh ti lyā gyā li	kyu ṣyu ṣyu zyā.
	teŋri burhan.		pinwādh tilegeli	küsüş üze.
	Tanrı Buda		sadaka dilemek	arzusu ile.

kapilo bhikṣur.	saṃ ca yi ā tli ġ	pā ṛi vrā ca ka...
	samcayi ātlıġ	parivrājaka...
	Samcaya adlı	derviş...

(Tekin,1997:55)

1.2.6. Tibet Yazısı

Türkler ve Tibetlilerin ilişkisi 8. Yüzyılın ikinci yarısına kadar gitmektedir. Orhon yazıtlarında da bu ilişkinin varlığını görebilmekteyiz. Tibet yazısının Türklere gelişi ise, 7. Yüzyılda Hindistan'a gönderilen Tibetli bir bakan tarafından Brahmî yazısı örnek alınarak oluşturulmuştur. Alfabedeki her ünsüz şekil eğer özellikle belirtilmemişse, gösterilen işaretin yanına a eklenmiş biçimde bir heceyi gösterir: ka, kha, ga, ta vd. bu sebepten ötürü Tibet yazısı bir hece yazısıdır. Alfabesinde 30 ünsüz bulunur. Bunlardan 5'i ünlüleri gösterirken 3 tane de harfaltı ünsüz işareti mevcuttur. Tibetçenin hece yapısına uygun olarak oluşturulan Tibet yazısı, Türkçe kelimelerin yazılışında fazladan ünsüzler dikkat çeker. Örnek olarak, "vücut" manasına gelen "etüz" kelimesi, Tibetçe metinlerde 'ed-dus', "dünya" manasındaki "yertinçü" ise Tibet yazısında 'yer-rtun-cu' şeklinde yazılmaktadır (Tekin, 1997).

"as "a lim mir go ngol lug / bu şi gu cin da gusd sus gi lurlar
az almır köŋülüg buşı küçintä küçsüz kılurlar(,)
tamahkar gönülü sadaka gücü ile güçsüz kılarlar,

ze zig go ngol lug / gā tyag lan mag gud cin da' / "al ngad dur lār
sezik köŋülüg kataglanmak küçintä alngadturlar(,)
şüpheci gönülü katlanmak gücü ile zayıflatırlar,

(Tekin, 1997:66)

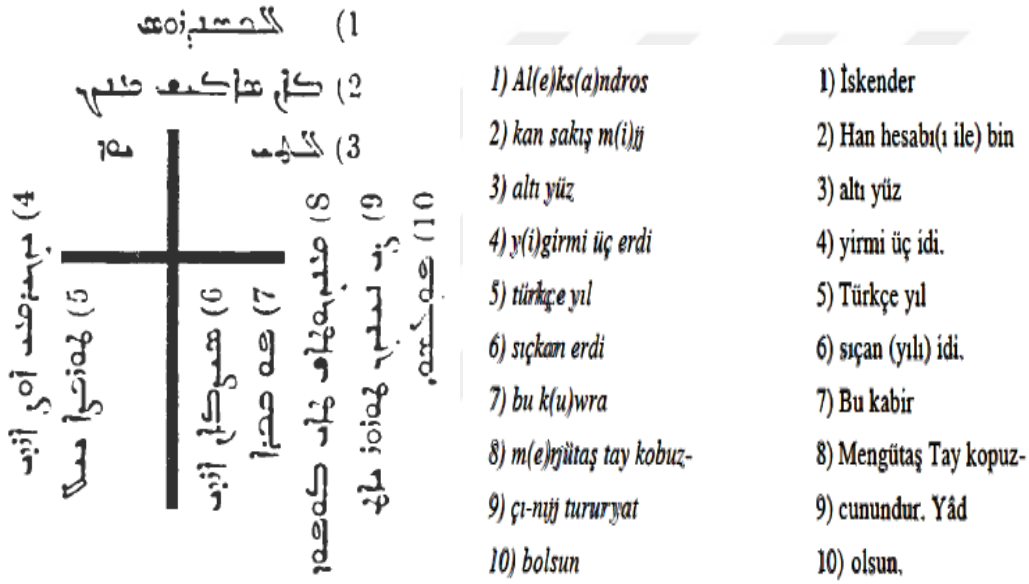
1.2.7. Süryani Yazısı

Süryanî yazısı da Türklerin kullandığı alfabelerden biridir. Sâmi(Semitic) kökenli olan Aramî(Aramic)'nin bir Türünden ortaya çıkmıştır. Sağdan sola doğru yazılan Süryani yazısı, 22 ünsüzden oluşmaktadır. Harf sırası İbranî alfabesi gibi olan Süryani yazısı, Arap yazısında olan kelime başında, ortasında ve sonunda farklı yazım şekilleri az da olsa vardır. Ünlü harflerin gösterimi ise, Sâmi yazılarındaki gibi, *Alaf (')*, *w, y* harfleri ile gösterilmektedir.

M.S. 1. Yüzyılda veren Süryani yazısı, 8. Yüzyıldan sonra harflerin alt ve üstlerine *hareke* koymak suretiyle ünlü sistemini geliştirmiştir (Tekin,1997).

(Kopuzcu Mengütaş Tay'ın Kitabesi 1312)

1) Al(e)ks(a)ndros
2) kan sakış m(i)ij
3) altı yüz
4) y(i)girmi üç erdi
5) türkçe yıl
6) sıçkan erdi
7) bu k(u)wra
8) m(e)ngütaş tay kobuz-
9) çı-nıjj tururyat
10) bolsun

1) İskender
2) Han hesabı(ı ile) bin
3) altı yüz
4) yirmi üç idi.
5) Türkçe yıl
6) sıçan (yılı) idi.
7) Bu kabir
8) Mengütaş Tay kopuz-
9) cunundur. Yâd
10) olsun.

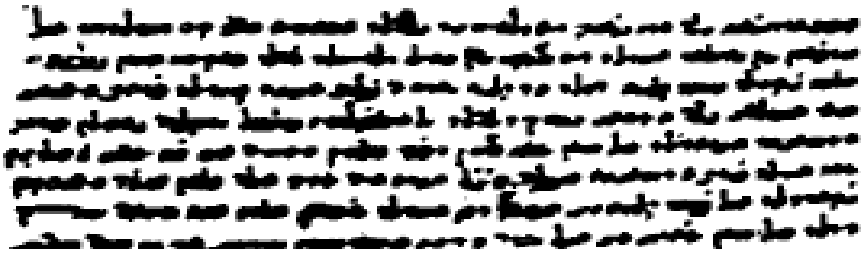
(Tekin,1997:69)

1.2.8. İbrani Yazısı

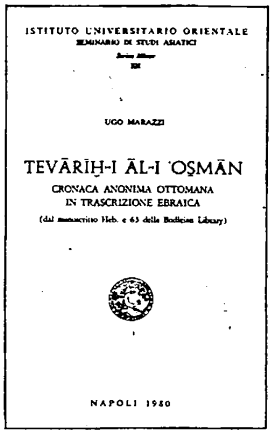
Türkler, tarihi boyunca sadece Hazar devleti yöneticileri tarafından IX. yüzyılda Museviliği din olarak kabul etmişlerdir. Hazarların Museviliği neden seçtiği başka bir çalışmanın konusu olmakla beraber, Hazarların Museviliği seçmesi doğal olarak yazılarında da bir çeşitlilik yaşanmasına sebep olmuştur. Modern İbrani yazısı 22 eski Sami ünsüz işaretinden oluşmakla beraber sağdan sola doğru yazılmaktadır. İbrani yazısında kullanılan 4 ünsüz işaretini aynı zamanda uzun ünlüleri göstermek için de kullandıklarını görmekteyiz. Bunlar: *alef, vav, he, yod* harfleridir. İbrani yazısında sedalı dudak patlayıcı *b* ve sedalı diş-dudak sızıcı *v* aynı işaretle gösterilmiştir. Çift dudak *v*'si için ayrı bir harf bulunmaktadır. XVI yüzyıldan beri

Hazarların torunu olarak bildiğimiz Karay Türkleri, İbrani yazısını kullanmaktadır. Günümüzde ise sadece ibadetlerini yerine getirirken kullanırlar (User,2006).

(Örnek metin ve çevirimi)

(süleyman şah acem memleketinden) 1) kopup erzincandan geldi rum vilayetine girdiler amasya tarafı kim rum il(l)eridür ol 2) tarafdan çok gazalar etdiler rum vilayetinden hayli vilayetler aldılar akıbet ondan göçüp - 3) halebe çıktılar caber kalesi derler bir kal'le varidi gelüp önine kondılar fırat ırmağı 4) suyı önlerine geldi ırmağı geçmek dilediler yol iz bilmez göçmel uruglaridi gafilin purat 5) ırmağına uğradılar süleyman şah atın defdi geçmek istedi öni hoz yarmış süleyman 6) şah atile furat ırmağına boğuldı eceli onda idi şehid oldı halk üşdi ırmakdan 7) çıkardılar ol caber kalesinün önünde defn etdiler şimdiki halde ona mezar-ı türk 8) derler süleyman şahun üç oğlı vardı (Tekin,1997:83).

ISTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE
SEMINARIO DI STUDI ASIATICI

UGO MARAZZI

TEVĀRĪḪ-I ĀL-I ʿOṢMĀN
CRONACA ANONIMA OTTOMANA
IN TRASCRIZIONE EBRAICA
(dal manoscritto Heb. c 63 della Bodleian Library)

NAPOLI 1960

Metnin tümünün yayınlandığı kitabın kapağı

1.2.9. Grek Yazısı

Grek yazısı 18-20. Yüzyılları arası Ortodoks Hristiyan olan Karamanlı Türkler tarafından kullanılmıştır. Bu alfabe Kuzey Sami yazısından gelişen bir yazıdır. Yunanlıların ticari ilişkiler kurdukları Fenikelilerin mallarını belirlemede kullandıkları işaretleri görüp bu işaretleri öğrenip tahminen M.Ö. 1000 yıllarında Grek yazısını

kullanmaya başlamışlardır. Yunanlılar bu yazıyı Suriye'nin Kuzeyinde kurdukları El Mina sahil kolonisinde öğrenmiştir. Önceleri Sami yazısı gibi sağdan sola yazılan eski Grek yazısı daha sonra soldan sağa şeklinde yazılmıştır. Sınırlı kullanım alanı ve kullanıcı sayısının azlığına rağmen Grek yazısı ile çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Lozan Antlaşmasının maddelerinin yürürlüğe girmesinden sonra ise sona ermiştir (User,2006).

(Karamanlı Türkçesi, Keşiş Antalyalı Serafeim Yeromonakhos'un Yeni Hazne adlı kitabının kapağı)

1.2.10. Arap Yazısı

Türklerin kullandığı alfabeler içinde en uzun süre ve en yaygın biçimde kullandığı alfabe olan Arap alfabesi 10. yüzyılın ortalarından 20. yüzyıla kadar bin yıl gibi bir süre kullanılmıştır (Tekin,1997).

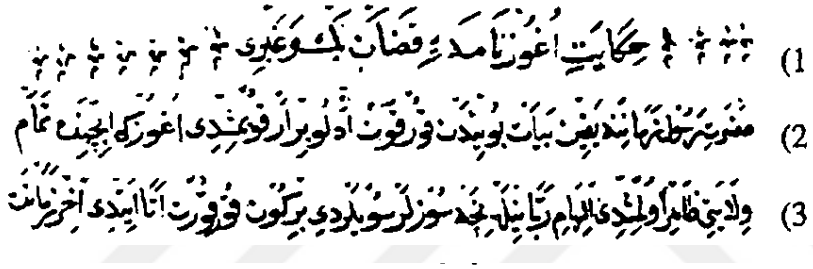
Müslüman tüccarlar, tasavvuf ve İslam'ı yaymak gibi nedenlerden ilk olarak Karluklar, Karahanlılar, İdil-Bulgarları ve Oğuzlar arasında yayılmasını sağlamıştır. Karahanlı ve Orta Asya Türkçesinin Arap alfabesiyle yazılması, ilk zamanlar Uygur yazısı ile paralel olarak ilerlemiştir. Bu şekilde kopya edilen eserler, Uygur, Arap ve

karışık alfabelidir. Bu paralel alfabe kullanımı bize Türklerin Arap alfabesine geçişinin bir anda değil zamanla olduğunu göstermektedir (User, 2006).

Türkler de diğer kavimler gibi kendi bünyelerinde bulunup Arap alfabesinde bulunmayan sesler için yeni işaretler türetme ya da başka Arap alfabesi kullanan kavimden alma yoluna gitmiştir. Bu sebeple Farsların ç, ş, j sesleri için ürettiği چ ش ژ işaretlerini kullanmışlardır. Türkçedeki *g* sesi için ک, aynı zamanda *nazal n sesi* için de kullanılmıştır. 11. Yüzyılda 29 harf ile kaydedilen Arap alfabesinde a ve e sesi ا, u, ü, o ve ö sesleri ise و ile, b ve p ب, c ve ç ج ile gösterilmektedir (User,2006).

14. yüzyılda ç sesi için üzeri üç noktalı ح kullanılmış, daha sonra ise Farsçadan alınan چ ile değiştirilmiştir (User,2006).

(Dede Korkut Vatikan nüshasının ilk sayfası)

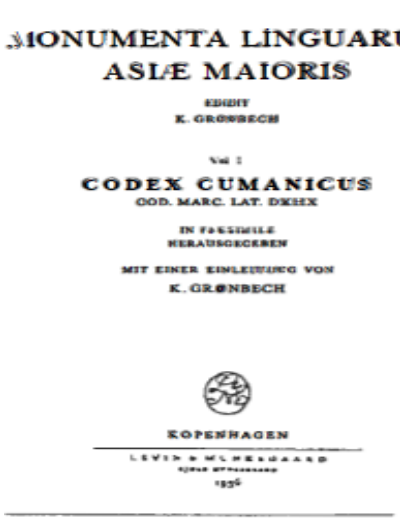
1) ...ḤİKĀYET-İ OĠUZNĀME-İ ḲAZAN BEG VE ĠAYRİ.....
2) ḥażret-i resūl zamānına yaḳın bayat boyından ḳorḳut adlu bir er kopmış-idi oġuzuŋ içinde tamām
3) vilāyeti ẓāhir olmış-idi ilhām-ı rabbānī-le niçe sözler söyler-di bir gün ḳorḳut ata eyitdi (:) āḫır zamānda

(Tekin,1997:80)

1.2.11. Latin Alfabesi

Türkiye Türkçesi için kullanılan son alfabe Latin alfabesi, eski SSCB'deki Türk dilleri için ise Kiril'den öncesi son alfabedir. Latin alfabesi Türkçenin yazımı için 13. Yüzyıl başlarında Kıpçak Türkleri (Kumanlar) içinde Hristiyanlığı yaymak isteyen Frasiskan misyonerleri vaazlarında kullanmak için Türkçe öğrenip birçok dini metin, dua, ilahi vd. Latin harfleri ile Kıpçak Türkçesine çevirmişlerdir. Bu metinlerin içinde bulunduğu kitabın adı *Codex Cumanicus*'tur(Tekin,1997).

Latin alfabesi ile yazılan bir diğer önemli eser ise 1533 yılında, Floransa'nın İstanbul balyosluğu kâtibi Filippo Argenti tarafından yazılmış olan *Regola del parlare turcho*'dur. Osmanlı Türkçesinin öğrenilmesi için kaleme alınan bir metindir (User,2006).

MONUMENTA LINGUARUM
ASIÆ MAIORIS

EDIDIT
K. GRØNBECH

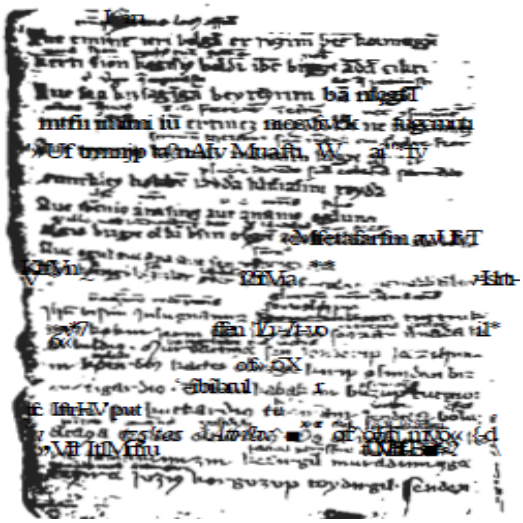
Vol. I

CODEX CUMANICUS
COD. MARC. LAT. DXXIX

IN FACSIMILE
HERAUSGEGEBEN

MIT EINER EINLEITUNG VON
K. GRØNBECH

KOPENHAGEN

Metnin yazıçevrimi

1 Ave eminç yeri bolgan er yüzini heç körmägän
2 kerti Sion kögiziŋ boldı Yesus bizge andan çıktı
3 Ave sa(g)a kız sagıngan bey teŋrini ham tilegän
4 meŋü yıllarnı kim ertmez meŋülükgä ne tügenmez
5 Ave teŋriniŋ kaznası mannasın kimgä asrat(t)ı
6 ötmekley kökdän yavdıra kilisiasını toydıra
7 Ave Yesusniŋ anasına ave ananıŋ ogluna

Metnin çevirisi

1 Selâm, (ey) huzur yeri olan, erkek yüzünü hiç görmeyen,
2 gerçek Sion (senin) göğüslerin oldu, İsa bize ondan çıktı.
3 Selâm sana (ey) kız, düşünen Rabb(imiz) Tanrı'yı ve dileyen
4 ebedî yılları ki geçip gitmez ebediyen ve tükenmez.
5 Selâm (ey) Tanrı'nın hazinesi, *manna* 'sı ile beslettiği,
6 gökten ekmek yağdırarak (ve) kilisesini doyurarak.
7 Selâm İsa'nın Anasına, selâm (o) Ana'nın oğluna

(Tekin,1997:88-89)

1.2.12. Kiril Alfabesi

Türkiye Türkçesi ve Osmanlıcanın yanında Kiril yazısı da geniş şekilde kullanılmıştır. Selanikli rahip kardeşler Konstantinos ve Methodios tarafından Grek yazısı örnek alınarak düzenlenmiş bir alfabedir. Bugün eski SSCB bünyesindeki bütün Türk dilleri Kiril alfabesini kullanmaktadır (Tekin,1997).

Fonetik ve şekil açısından Grek yazısı ile yanı olan Kiril alfabesi, 33 harften oluşmaktadır. Slav dilleri Grekçeden daha zengin olması bakımından sonradan harfler eklenmek durumunda kalınmıştır. Örnek olarak Slav dillerindeki *b* sesi için Ѣ sesi icat edilmiştir (User,2006).

(Azerî edebiyatçısı Mehdi Hüseyn'in Türkiye izlenimleri; Azerbaycan dergisi,1963, sayı 8)

7 maj

ÖRMƏK istədiyimiz muzeylər qurban bayramı münasibətilə bağlı olduğundan, «Qapalı çərçi» adlanan bazara getdik. Deyilənə görə, həm öz erazisi, həm də satılan şeylərin müxtəlifliyi e'tibarilə bu cür bazar dünyanın heç bir şəhərində yoxdur. Mən bunun doğrumu, yalanmı olduğunu deyə bilmirəm, amma mənim olduğum dünya şəhərlərində doğrudan da belə bir bazar görməmişəm. Qızıl dükanlarının çoxluğu insanı heyrətə gətirir. Mənə baladçilik eləyən gənc sovet diplomatı yarızarafat, yarıciddi dedi ki:

1 Görmek istediyimiz muzeyler qurban bayramı münası-
2 betile bağlı olduğundan, "Qapalı çerçi" adlanan ba-
3 zara gètdik. Dèyilene göre, hem öz erazisi, hem de sa-
4 tılan şèylerin müxtelifliyi è'tibarile bu cür bazar
5 dünyanın hèç bir şeherinde yoxdur. Men bunun doğrumu,
6 yalanmı olduğunu dèye bilmirem, amma menim olduğum
7 dünya şeherlerinde doğrudan da bèle bır bazar görme-
8 mişem. Qızıl dükanlarının çoxluğu insanı hèyrete
9 gètirir. Mene beledçilik èleyen genc sovyet diplomatı
10 yarızarafat, yarıciddi dèdi ki:

(Tekin,1997:131)

1.3. Uygurlarda Kâğıt, Kitap Ciltlemeleri ve Motifler

1.3.1. Uygurlarda Kâğıt, Kalem, Mürekkep

Kaynakların aktardığı bilgilere bakıldığında kâğıt, Çin'de Ts'ay LUN adında bir saray muhafızı tarafından icat edilmiştir. Ts'ay LUN'un kâğıt hamuru olarak çeşitli bitki kabuklarını özellikle de böğürtlen liflerini, eski pamuklu elbiseleri, hurda balıkçı ağlarını kullandığı söylenmektedir.[1](Tekin, 2015).

Hızla yayılan kâğıt İpek Yolu'nun başladığı bölge olan, Çin'in batısındaki Lou Lan ve Tun-Huang'da kullanılmıştır. Ve daha sonra Turfan bölgesine müteakip devirlerde ithal edilmiştir. Bununla ilgili olarak Uygurca bir kayıt dikkat çekicidir: *Şa-çio kegdesi ol* "Bu Şa-çio kağıdıdır." Uygurca metinlerde ***kedge*** biçiminde geçen "kâğıt" muhtemelen soğutcadan geçmiştir: ***kagda, kagdiyakh*** biçimi Farsçaya ***kağız*** biçimiyle geçer ve daha sonra Farsçadan İslam dünyasında ***kâğıt*** biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin kökeninin ne olduğunu konusunda birçok görüş olsa da en çok kabul gören görüş kelimenin Çince kökenli olduğu yönündedir. İlk kâğıt yapımında kullanılan bir çeşit böğürtlenin Çince adı ***ku***'dur. Eski telaffuzu ***kuk*** ve ***k'ak*** biçimindedir (Tekin, 2015: 50).

Türklerin şehirlerde yazıyı kullanmaya başladıktan sonra fırça yerine kamış kalem kullanmışlardır. Kamış kalemin fırçaya göre daha sert bir yapıda olmasından kaynaklı olarak şeffaf ve hassas olan Çin kâğıdı yerine, keten elyaftan ve pamuktan, diğer maddelerle sertleştirilmiş kalın kağıtlar imal etmişlerdir. Bu türdeki kağıtların iki yüzü de kullanılabilir durumda olduğundan iki tarafını da yazı için kullanmışlardır (Tekin, 2015).

Türkler kalem için en başlarda ***üzük*** kelimesini kullanmışlardır. ***Üzük***, "harf, hece" gibi anlamlara ve aynı zamanda da "kamış kalem" manasında kullanılmaktadır (Tekin, 2015: 51).

Eski Türkler mürekkep için ***mekke*** kelimesini kullanmışlardır. Kökeninin Çince olduğu düşünülmektedir. Türkistan'da mürekkebin en yaygın yapılış şekli, pamuk veya kenevir elyafından yapılmış fitiller, köknar ağacından sızdırılmış yağın içinde yakılır; alevin çıktığı kabın üzerine teneke huni geçirilir. Huninin iç yüzeyine biriken is kazınarak alınır, sıvı maddelerle macun haline getirilir. Ham ipek ya da

[1] Kâğıdın yapılışı ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Tekin, Ş. (2015). Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap Ve Kağıt Damgaları. Dergâh: İstanbul.

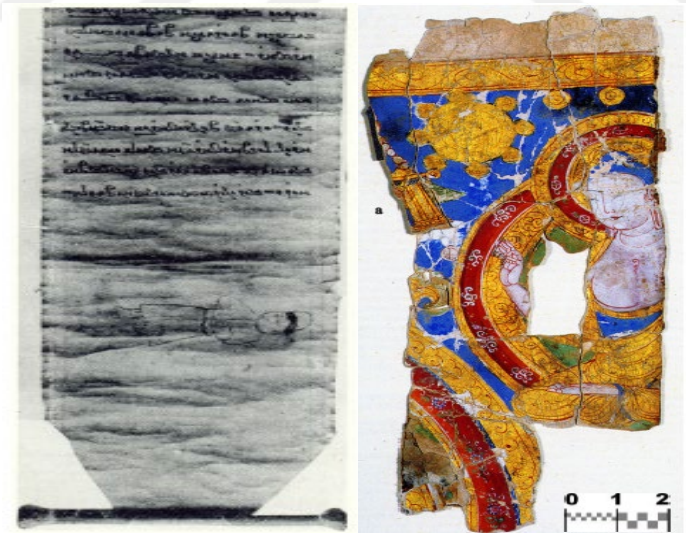
pamuk bu macunla karıştırılması suretiyle mürekkep hazırlanmış olur. Kamış kalem bu ipek ya da pamuğa sürülür ve yazı yazılır (Tekin, 2015).

Eski Uygurlarda yazı için kullanılan malzemedeki değişikliğe bağlı olarak yazı şekli de değişmiştir. Bu çerçevede Moriyasu, Uygur yazısını dörde ayırmıştır. Ona göre, köşeli Uygur yazısı sadece klasik öncesi dönemde kullanılmıştır. Diğer yazı türleri, yarı köşeli, yarı kursiv ve kursivdir. Kursiv yazısı ise sadece geç dönem metinlerinde görülür (Erdal 2004: 29). Eski Uygurca metinlerin yazımında kullanılan bir diğer yazı türü ise, baskı yazıdır. Sadece Budist çevreye ait olan Türkçe metinler baskı yazı tekniği ile yazılmıştır ve bu metinler Moğollar zamanına aittir. Baskı yazı tekniği ile yazılmış en erken tarihli metin 1248 yılına aittir (Ağca, 2021).

1.3.2. Tomarlar

Parşömen gibi derilerin uzun ve ensizce kesilerek üzerine yazı yazılıp yuvarlanarak elde edilen" (Arseven, 1983: 2009), silindir biçiminde olup küçük hacimli yazmalardır. Bu tomarlara eski Uygurcada *tezgiç* de denir (Özcan, 2010: 220).

*Huastuanift (*Maniheistlerin günah çıkarma kitabı) tomar şeklinde ciltlenip Mani alfabesi ile yazılan bir eserdir(Tekin, 1993: 63).

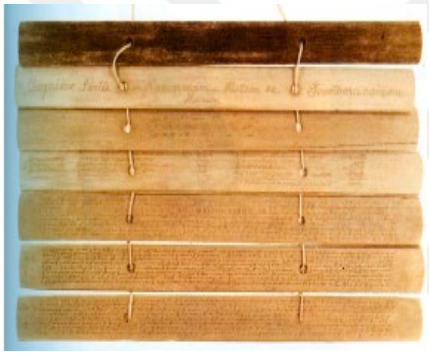

(Özcan, 2010: 200, 220).

1.3.3. Pothi / Pustaka

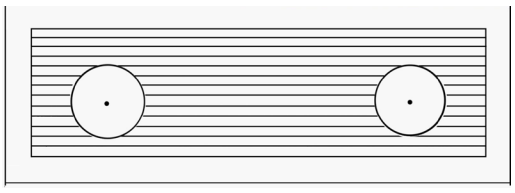
Hindistan'da kâğıdın icat edilmesinden önceleri palmiye yapraklarıyla (Resim) yazılmış kitaplar bulunmaktadır. Bu malzeme Güney Asya'ya Hindistan'dan

gelmektedir. Bu türdeki yazmalarda palmiye yaprakları, bronz levhalar ve kâğıt gibi birçok gereç kullanılmıştır. Bu türde kitaplar Çin'de MÖ. 6. Yüzyıl'ın sonu ve 5. Yüzyıl'ın başlarından kalma olduğu bilinmekle birlikte bugüne ulaşan en iyi ve eksiksiz diyebileceğimiz örnekler MS 2-3 yüzyıllara aittir. 19. Yüzyıldan bugüne kırk bin kadar tahta ve bambu şerit bulunmuştur. Genellikle 50x 1-2 cm boyutundadırlar. Şeritler, açılan deliklerden bükülerek ve geçirilerek ipler yardımı ile kitap haline getirilmektedir. En erken örnekleri diyebileceğimiz palmiye ve bambu kitaplar daha sonra *pothi* ya da *pustaka* olarak isimlendirilen kitaplara dönüşmüştür (Özcan, 2010: 220, 221).

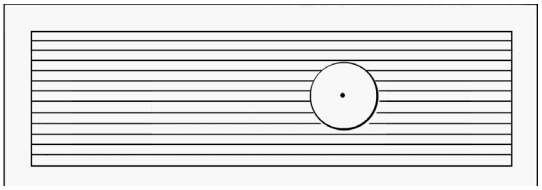
Güney Hindistan'da bulunmuş Tamul dilinde "Kambaramayanan" destanı, bambu levhalara yazılmış pustaka(Özcan, 2010: 221).

Pothi/ putaka formatlı kitaplar, dikdörtgen şeklinde iki tahta tabakanın arasına üst üste yığmak suretiyle yerleştirilen sayfalardan oluşur. Tahta tabakanın arasındaki dikdörtgen kağıdların her iki yüzünün sağ ve sol yanlarına 1- 2 cm çapında daireler çizilidir. Bazen bu daireler sayfanın 1/3 sağ tarafına yakın hizasında tek çemberde olabilir. Çift çemberli olanları Hindistan'da ve Orta Asya'da kullanılmıştır ve milât sıralarından beri soldan sağa yazılan Brahmi alfebesini kullanan kavimler Toharlar, Hindliler, Sakalar vb tercih etmiştir (Özcan, 2010:221).

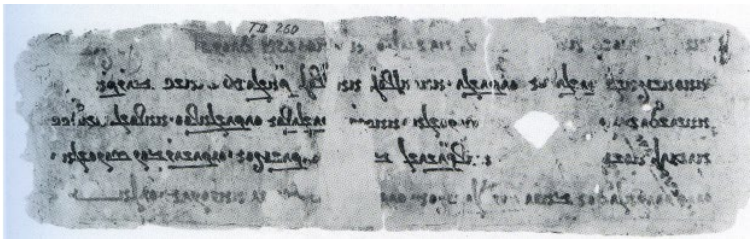
Çift çemberli Pothi/ pustaka çizimi (Özcan, 2010:221).

Uygurlar ise tek çemberli olan biçimini tercih etmişlerdir. Bu çizilen daireler içerisine yazı yazılmaz, daire geçilir ve yazı devam eder. Bu dairelerin ortaları delinerek delik açılıp içinden sicim geçirilir.

Tek çemberli Pothi/pustaka çizimi (Özcan, 2010: 222).

Metin yazılıp tamamlandıktan sonra kağıtlardan biraz daha büyük yine dikdörtgen şeklinde iki tabaka hazırlanır ve kâğıt tabakadaki gibi sağına ve sonuna birer delik açılır. İlk tahtanın deliğinden birer sicim geçirilir ve yerinden çıkmasın diye tahtanın altından düğümlenir. Daha sonrasında yazı yazılan kâğıt tabakalar aynı hizadaki deliklerden sicimlere geçirilir. İlk yazılan en üstte son yazılan da en altta olacak şekilde üst üste yerleştirilir. Diğer tahta tabaka da sicim geçirilerek en üste yerleştirilir. Fazla kalan sicim ise tabakalar arasındaki kağıtları sıkı tutması için dolanır ve bağlanır (Özcan, 2010: 222).

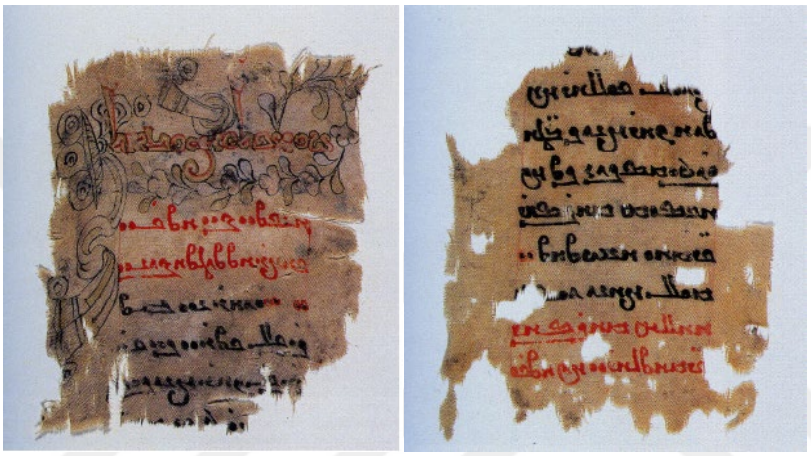

(Özcan, 2010: 206).

1.3.4. İpek Parçalar

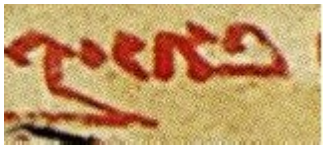
Milattan önce 4. Bin yıldan bu yana ipek dokuma kumaş, yazmak için büyük bir alan sağlamaktaydı fakat ipek yapımı dolayısıyla çok emek gerektiren bambu ve tahta şeritlerden çok daha pahalıydı. Üzerine yazı yazmanın kolay olması ve aynı zamanda hafif olması sebebiyle çok tercih edilse de yapımının zor olmasından kaynaklı büyük yüzey gerektiren kitaplar ve haritalar için kullanılmıştır (Özcan, 2010: 222).

(Özcan, 2010: 209).

1.3.5. Uygur Metinlerde Yazı

Maniheist eserlerde, Mani alfabesi ile *Farsça*, *Soğdça*, *Partça*, *Uygurca* yazılı metinlere ve Soğd alfabesi ile de *Uygurca* ve *Soğudça* yazılı metinlere rastlanmaktadır. Eser başlıkları dışındaki metinlerde altın, kırmızı, kahverengi, siyah renkte mürekkepler kullanılmıştır (Özcan, 2010: 225).

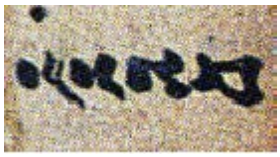
"Kırmızı mürekkep"

"Altın mürekkep"

"Kahverengi mürekkep"

“Siyah mürekkep”

Başlıklar ise üç farklı biçimde karşımıza çıkmaktadır. Birinci tip başlıklar kalem ile yazılmıştır. İkinci tip başlıklar fırça ile üçüncü tip başlıklar ise belli kalınlıktaki harflerin tabanlarına lacivert renk sürülmüştür (Özcan, 2010: 225).

“Birinci tip, kırmızı mürekkepli sayfa başlığı”

“Birinci tip, altın mürekkepli sayfa başlığı”

“İkinci tip, kırmızı ile kontürlenmiş ve içine varak altın kesilerek yapıştırılmış sayfa başlığı”

“üçüncü tip, siyah ve kırmızı renk ile kontürlü ve harfler dışındaki alan lacivert ile boyanmış olan sayfa başlığı”

1.3.6. Eserlerde Süslemeler Figürler ve Bitkisel Bezemeler

Sayfalardaki minyatürlü alanlar farklı düzlemlerdedir. Sayfanın sağ, sol ve kenar boşluklarında yer almaktadır. Fakat genellikle metnin hizasına göre yatay olarak yerleştirilmektedir.

Bitkisel bezemeler ise sayfalar iki farklı şekilde yerleştirilmiştir. Birinci türde, bezemeler metinlerin başlıklarında yer alır. İkinci türdeki bezemeler ise, figürlerin yer aldığı minyatürler içerisindedir.

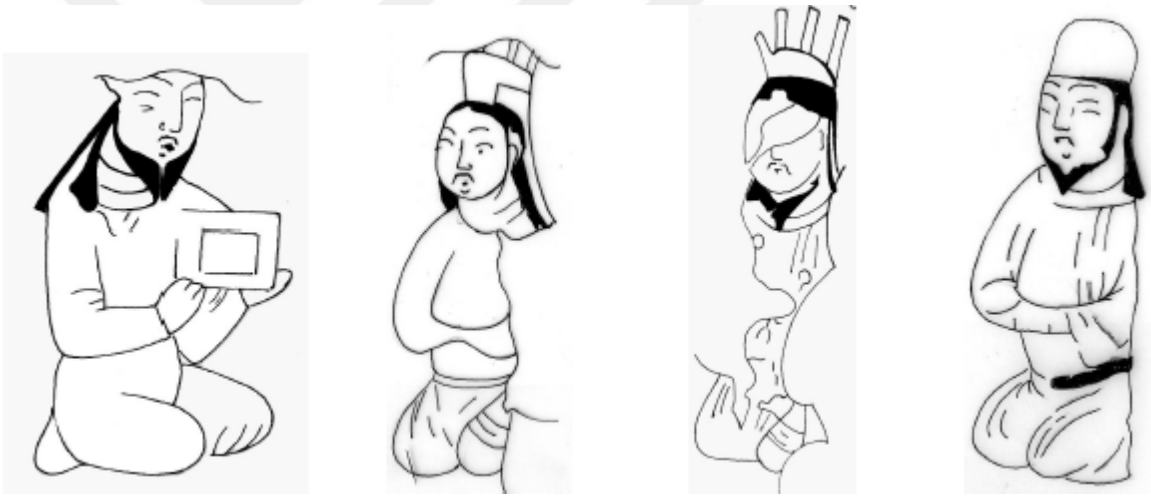
"Birinci tür"

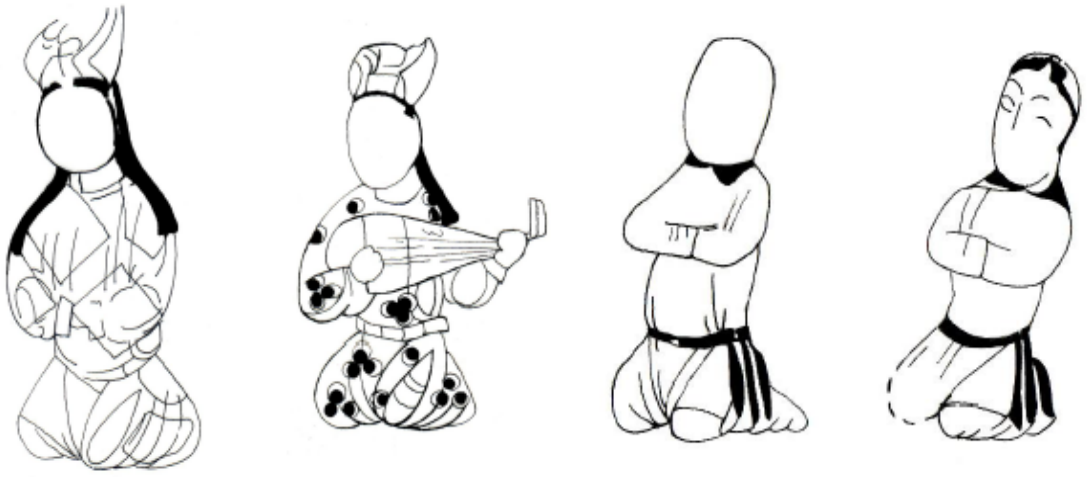
"İkinci tür"

“Eserlerdeki kadın figürleri”

"Eserlerdeki erkek figürleri"

Uygur yazmalarında en çok görülen erkek figürü, beyaz elbiseli ve semazen başlıklarına benzeyen beyaz silindir başlıklarıyla Mani din adamları olduğu düşünülen figürlerdir. Bu figürler kimi zaman elinde kalemiyle kâtip, kimi zaman dini bir törenin konulu veya elinde kitap taşıyan bilge bir figür olarak sahneye katılırlar. Figürler bazen lotus çiçeğinin üstünde bağdaş kurmuş bazen diz çökmüş vaziyette otururken resmedilmiştir. İkiye ayrılmış sivri uçlu siyah sakal ve ince bıyıkları vardır. Bıyık ve sakalı olmayan figürler de mevcuttur. Ancak Mani dini mensupları olduğu düşünülen bu figürlerde ortadan ikiye ayrılmış ve omuzlarına inen siyah saçlar belirleyicidir. Yazmalardaki diğer erkek figürlerinde de benzer şekilde saç, sakal ve bıyıklar görülür (Özcan, 2010: 245).

"Hayvan başlı ve kanatlı melek şeklindeki fantastik figürler"

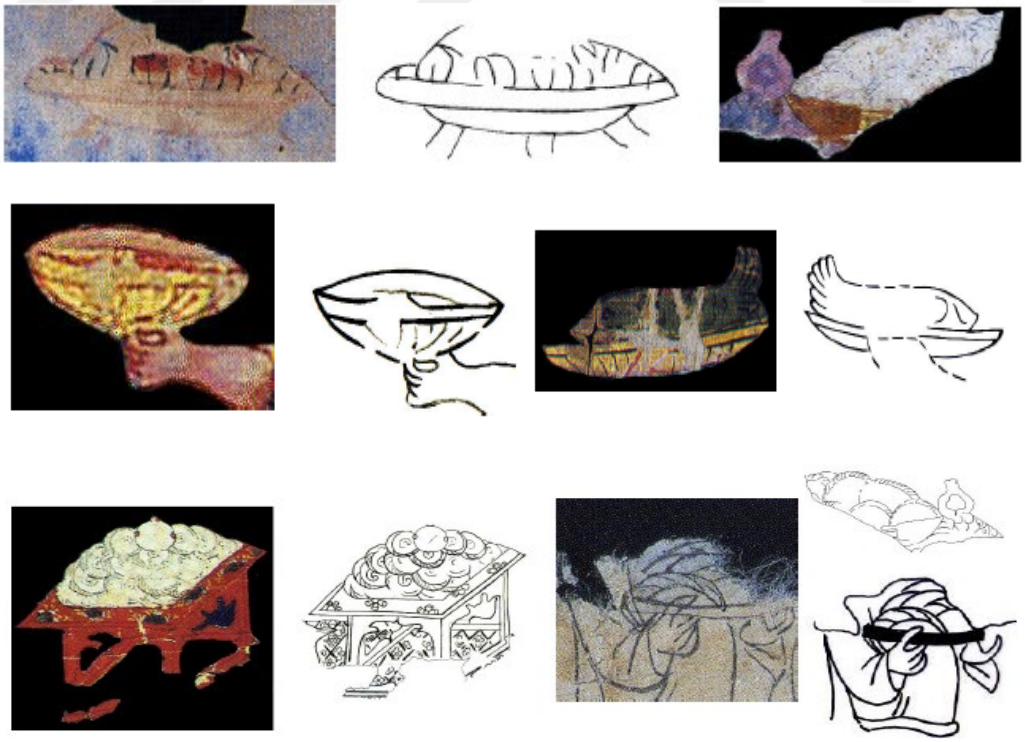
1.3.7. Bitkisel Bezemelerde Kullanılan Motifler

Sayfalardaki minyatürlü alanlarda minyatürlerin içindeki bitkisel bezemelerde bir dal üzerindeki motif ve yapraklar şeklinde veya gövdesi ve dalları olan bir meyve ağacı şeklinde karşımıza çıkar. Meyve ağacı, Mani dininde kutsaldır ve muhtemelen mukaddes ağacın tasviridir (Özcan, 2010: 236).

Bir diğer motif ise karşımıza üzerine figürlerin oturtturulduğu lotus çiçeğidir. Lotus çiçeğinin Ön Asya'daki birçok kavimde görülmesi ile beraber Hindistan'da ve Budizm'de çok önemli bir semboldür. Uygur Türkçesinde Linhua, Lenhua ya da Lemhua olarak yer alır. Lotus çiçeğinin en önemli anlamlarından biri ise, Nirvanaya ulaştıktan sonra dirilişin sembolü olmasıdır. Evrenin bütün güçlerini, seslerini, sayılarını, güç olarak kapladığı kabul edilen, sonsuz ışık ve mutlak temizliği ifade eden lotus, bütün arzuların yok edildiği Nirvana'nın sembolüdür.

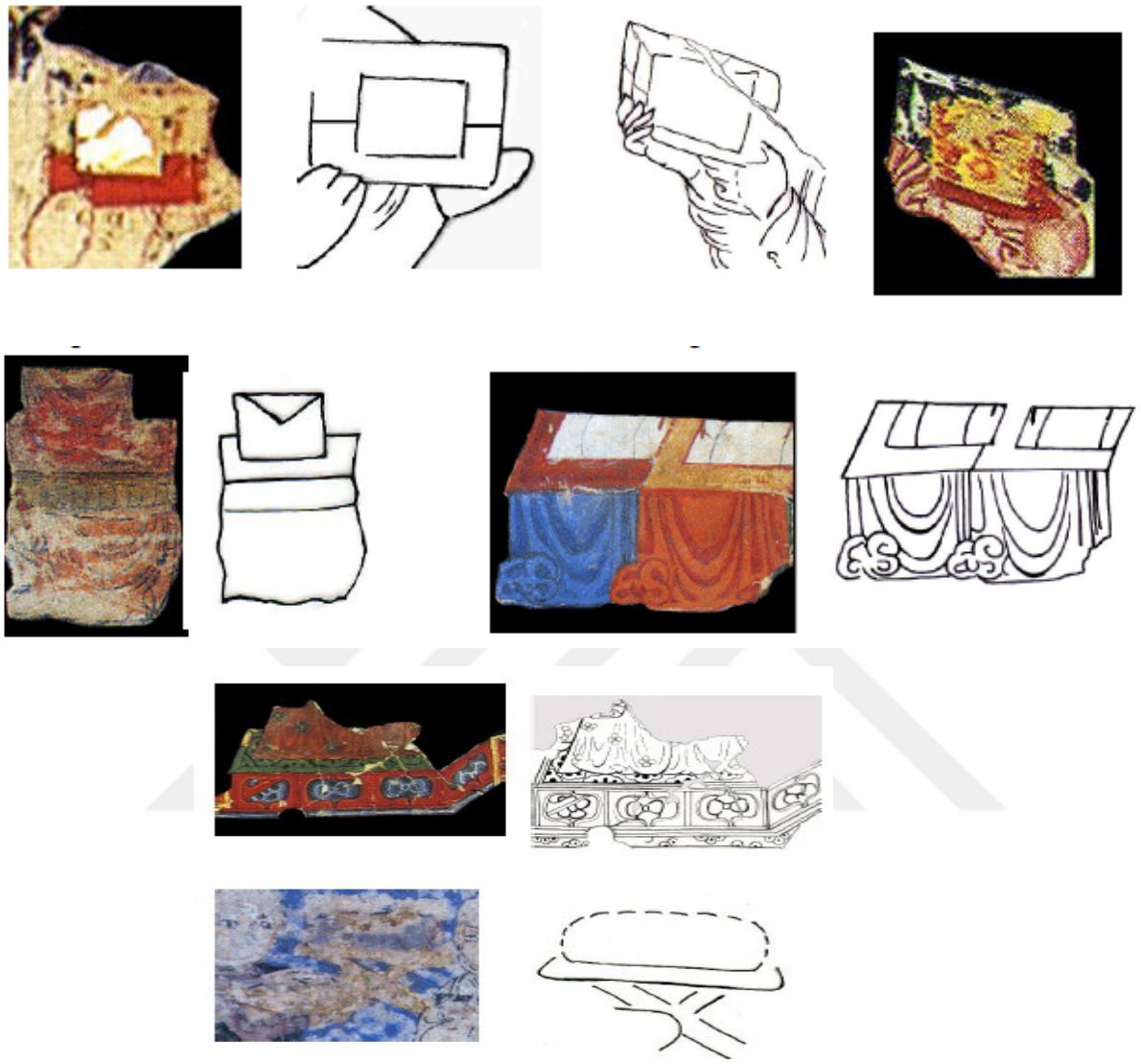
Bunların dışında gonca, penç, hatayi, yaprak ve nar motifleri eserlerin sayfalarına bezenmiş olduğu görülmektedir.

1.3.8. Eserlerde Kullanılan Nesneler

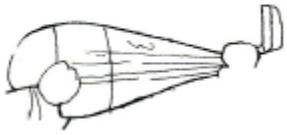
"Tabaklar"

Tabaklar ve içinde sunulan yiyecekler Mani inanç sisteminde bir litürjiye işaret etmektedir (Özcan, 2010: 252).

"Kitap, masa ve rahleler"

Yazmalardaki figürlü bölümlerde işlenen kutsal törenlerde, bir Maniheist seçkinin elinde veya örtüyle süslenmiş bir kaidenin üzerinde sunulan kitaplar Mani dininde önemli olmalıdır. Bu kitaplar bazen altın varaklarla süslenmiştir bazen de bir kaide üzerinde deri veya kumaş içinde resmedilmiştir ve bu nesnelerin Mani dininde kutsal nesneler olduğu düşünülebilir (Özcan, 2010: 254).

"Müzik aletleri"

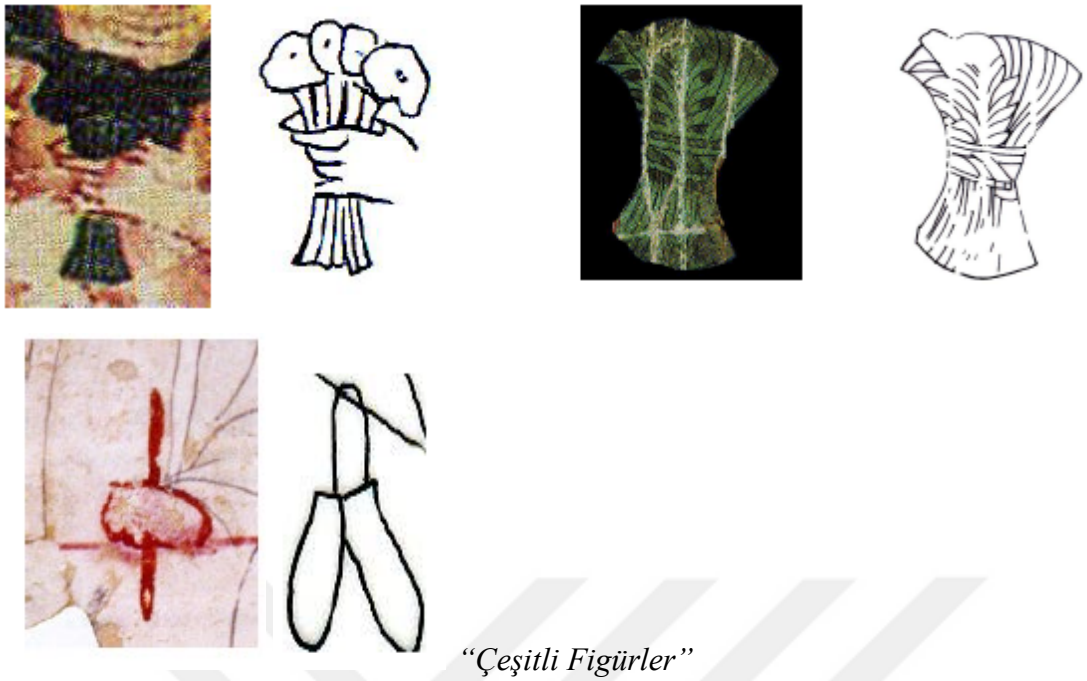
Eserlerde, üflemeli ve telli iki çeşit müzik aleti bulunmaktadır. Bunlardan birincisi dört telli kopuz diğeri ise, yuvarlar uzun saplı bir müzik aletidir.

"Meşaleler"

Eserlerde üç kollu ve bir kaidenin iki ucuna bağlı ve tepelik biçimindeki haznesi olan iki çeşit meşale bulunmaktadır (Özcan, 2010: 255).

"Çeşitli Figürler"

Maniheist eserlerde bir de tek olarak kullanılmış çeşitli şekiller mevcuttur. Bunlar içinde yukarıda da görüldüğü gibi bir demek çiçek, saman yığını, kamış kalem, ayakkabı benzeri şekillerdir. Bunların da Mani dini ile ilgili birer simgeler olabileceği düşünülmektedir (Özcan, 2010: 256).

Genel olarak bakıldığında eserlerdeki figürler, resimler, bitkisel bezemeler ve motifler, Mani dinini öğretmek maksadıyla yazılmış olan eserler de düşünüldüğünde eserlerin ilgi çekmesi ve okuyucu için cazip hale getirilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda da bu işaretler, figürler ve bitkisel bezemelerin Mani dininin ritüellerini göstermek maksadıyla seçilerek yerleştirildiği düşünülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDE YAZI KAVRAM ALANI

2.1. Bitig

Türklerin kendi alfabesi (Runik alfabe) ile yazılmış ilk metinlerinden itibaren tanıkladığımız bitig sözcüğü, Eski Türkçenin tamamında, yeni anlamlar da kazanıp varlığını sürdürmüştür.

biti- 'yazmak'. Yazıtlarda görülen ve 'yazmak' ile ilgili her tür etkinliğin ifade edildiği fiildir. Gerçekte Çin. bi 'yazı fırçası // writing brush; pencil' ve Türkçe +i- ekiyle oluşmuş bir fiildir (Ölmez, 2021). İlk defa Küli Çor, Kül Tėgin, Bilge Kağan ve Ongi yazıtlarında görülür. Tunyukuk yazıtında ise sadece bir kez bitit- fiili ile karşılaşılır (Ölmez, 2021:619-629).

Clouson, bitig kelimesinin "biti- "fiilinden geldiğini ve bitig kelimesinin anlamı için de "yazılı her şey için genel bir terim, 'yazıt, kitap, mektup, belge' vb." anlamını vermektedir (Clauson, 1972: 303).

Marcel Erdal, bitig sözcüğü için "bitig "yazılmış herhangi bir şey", elbette, temel alındığı nesneyi ifade eder. Yazıtlarda [ayrıca Tes20'de de] bulunur ve Uygurlarda ve dilin sonraki aşamalarında çok yaygındır." şeklinde açıklama yapmıştır (Erdal, 1991:184).

Tietze, bitig sözcüğü için şu anlamları vermiş ve biti- fiiline göndermiştir: "EOsm. biti I/bitik 'yazılmış şey, mektup, senet, kitap' TS 615–619, DS 710 <ETk. bitig a.m. Clauson 1972 s. 303, G. Doerfer 1965 II, no. 717 [biti– 'yazmak' fiilinden]. Ben yarın Māhiyāra biti göndereyim, yarın bir gün gelsün. (Ferec 855/1451 v. 14b). Bitüŋ geldi vü oḳıduḳ sözini, Delim aġırladuḳ ėlçüŋ özini. (Faḫrī 1974 [1367] no. 2202). EOsm. biti– 'yazmak; insanın alnına yazmak, takdir etmek' TS 619–620 <ETk. biti– a.m. Clauson 1972 s. 299–300. " (Tietze, 2002: 613).

KT G 13 'bo bitig bitigme atısı yol<l>ug tėgin bitigim' "bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım. (Aydın,2017:51)

KT K 13 'bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti' "Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi. (Aydın,2017:68)

KT K-D 'barkın bedizin bitig taşın bėçin yılka yėtinç ay yėti otuzka kop alkdımız' "Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik." (Aydın,2017:69)

KT G-D 'bunca bitig bitigme köl tėgin atısı yol<l>ug tėgin bitidim' "bunca yazıyı yazan Köl Tegin'in yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım." (Aydın,2017:69)

BK G-B 'kagan b[itigin] yol<l>ug tėgin bitidim. "kagan yazıtını (ben) Yollug Tegin yazdım."(Aydın,2017:100)

O 13 'ataçımka bitig taşıg <……> [kıl]dım beŋigü' "babacığımın yazılı taşını <……> ebedî yaptım." (Aydın,2017:126)

KÇ 28 'bilmez biligin biltökümün ödökümün bunca bitig bitidim' "(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım (Aydın,2017:139).

KÇ 30 'küli çor bitiğin bitidim' "Küli Çor'un Yazıtını yazdım" (Aydın,2017:140).

MÇ D 8 'belgümin bitigimin anta yaratıtdım' "nişanımı, yazıtımı orada hazırlattım" (Ölmez,2012:254,259).

Tes G 3 'belgüsin bitiğin bo urtı bo yaratdı' "nişanını, yazıtlarını bu koydu, yarattı" (Ölmez,2012:234,236).

Tar B 2-3 'bıŋ yıllık tümen künlük bitigimin belgümin bonta yası taşka yaratıtdım tulku taşka tokıttım' "Binlerce yıl, onbinlerce gün (kalacak olan) yazıtımı, belgemi burada düz taşa yaptırdım, yekpare taşa hakettirdim" (Ölmez,2012:240,244).

*KT G-D 'bunca bitig bitigme köl tėgin atısı yol<l>ug tėgin bitidim' "bunca yazıyı yazan Köl Tegin'in yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım." (*Aydın,2017:69)

Bitig kelimesi için Jens Wilkens, Handwörterbuch des Altuigurischen'te "bitig kitap, yazı; harf, yazı işareti; alfabe, metin, yazılı şekil; belge, emlak belgesi; mektup, name; emir (s./bk. Mo. bičig, MMo.bičik)" anlamını verip şu örnekleri vermiştir: "bitig agtar- yazıları çevirmek; bitig bašı kitabın başı, kitabın baş tarafı; bitig belāk mektup veya hediye; bitig bitit- yazı yazdırmak; bitig bunı kitabın başlığı (?); bitig ıd- mektup göndermek; bitig kıl- mektup yazmak, yazı kaleme almak; bitig kodgu katsi kitaplık, kitap dolabı; bitig küzädči yazıların bekçisi; bitig sav mektup; bitig užik (~ užāk ~ ušik) yazı$_2$, yazma sanatı, yazı sanatı, yazı işareti$_2$, yazılı şekil, metin, alfabe; bitig užik tözlüg harfe dayanan; bitig yangısı cevap mektubu; bitig y(a)rlıg yazı ve söz, yazılı ve sözlü anane; bitig yıg- kitapları toplamak, kitapları toparlayıp kaldırmak; bitigig al- mektubu almak."(Wilkens, 2021: 181).

"altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom ėligi atl(ı)g nom bitigde"

(Altın renkli, parlak ışıklı hep yüceltilmiş öğreti hükümdarı adlı öğreti kitabında) (Altun Yaruk 8. Kitap Berlin nüshası327-B331)

“nom eligi atl(ı) nom bitigdä” (ögreti hükümdarı adlı ögreti kitabında)(Ayazlı, 2012:165).

“Sizin̨ **bitig**in̨izler kelti” (Sizin mektuplarınız geldi.) (Hamilton, 1986:110).

“sılang-ḳa bitig ḳotdum” (Karım) Sılang’a vasiyetname bıraktım) (YAMADA 1993:134)

“Bo yüz kanpug **bitig** kılmış künte tükel bertim” (bu yüz kanpuyu senedin yapıldığı gün tam olarak verdim.) (Ayazlı, 2016:439)

“Bu yerimni yezün tep nişan çızıp **bitig** berdim” (bu sözleşmeyi yerine getirip Sayan Apa Tutun̨) (Ayazlı, 2016:451)

Kâşgarlı DLT’te bitig kavram alanı etrafında şu sözcükleri ve anlamları vermiştir: **biti** gökten inen kitaplardan bir kitap; **biti-** yazmak; **bitig** kitap; mektup; yazılı kâğıt; **bitig** yazı, yazmak; **bitig** oğuzcada muska; **bitig kıl-** yazmak; **bitiglig** yazmak için hazırlanan şeyin sahibi olan; **bitiklik** yazmak için hazırlanan herhangi bir şey; **bitigü** Türklerin ve başkalarının yazı takımı (dewa:t); **bitil-** yazılmak; bitilgen devamlı yazılan; **bitin-** yazmadığı hâlde yazar görünmek; kendi başına yazmak; yazılmak; **bitiş-** yazmada yardımcı olmak veya yarışmak; **bitiş-** karşılıklı ikrar etmek; **bitit-** yazdırtmak, yazdırmak; **bititdeçi** Oğuz ve Kıpçak lehçesinde yazdırtan; **bititgü** yazdırma; **bititgüçi** yazdırtan (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014:590-591).

“anın̨ **bitig**i belgülüg” (onun **yazı** yazması açıktır) (Ercilasun, 2015: 165)

“men aŋar **bitig** yotturdum” (ben ona **yazıyı** sildirdim) (Ercilasun, 2015: 386)

“**bitig** üjükledi = harfleri ve **kitab**ı heceledi.” (DLT I. /71-27)

“bu bitik ol kişini okıtgan = bu kitap insanı çok okutturur.” (DLT I. /156-6)

“ol ewge **bitig** ötgürdi = o, eve **mektup** gönderdi.” (DLT I. / 226-25)

“ol **bitig** okıtsadı = o, **mektup** okutmak istedi.” (DLT I. / 302-10)

Bitig ile ilgili Kutadgu Bilig'i incelediğimizde ise yazı, mektup, kitap, vasiyetname, muska gibi anlam alanlarına genişlediğini görmekteyiz;

sakışçı kerek bolsa bilge tetig

bilig birle bilse bu törlüg **bitig** (KB/2218)

(Vezir hesap bilir, âlim ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli **yazı**ları bilmelidir.) (Arat, 2003; 166)

kişi ildin ilke söz ıdğu bolur

bitig bolmasa söz neçe sözleyür (KB/2701)

(İnsan bir yerden başka bir yere her vakit haber gönderir; **yazı** olmasa fikrini nasıl ifade eder.) (Arat,2003;200)

bitimedi erse bitigli **bitig**

negü bilgey erdiñe bu hikmet bilig (KB/ 2698)

(Yazanlar **kitap**ları yazmamış olsalar idi, bu hikmet ve bilgileri biz nasıl öğrenebilecektik.) (Arat,2003: 200)

tüketti **bitig** türdi badı türe

Alıp oğlıña bérdi elgin sunup (KB /1496)

(**Mektub**u tamamladı, dürüp bağladı; eli ile uzatarak oğluna verdi.) (Arat, 2003: 116)

bitig türdi badı öze tamğalap

Sunup bérdi ögdülmiş aldı ulap (KB/3275)

(**Mektub**u katladı, bağladı ve üzerini mühürleyerek, uzattı; Öğdülmiş gelip elinden aldı.) (Arat, 2003: 240)

Ol aymış otug yise igke yarar

Bu aymış **bitig** tutsa yekler yırar

(Birinin sözüne göre, ilaç alınırsa hastalığa iyi gelir; diğer sözüne göre, muska taşırsan cinler senden uzaklaşır) (Arat, 2008:4365)

Satıraltı Kur'an Tercümelerine baktığımızda ise aşağıdaki örnekleri görmekteyiz;

"…Anıŋ **bitig**i içinde…" (…onun **yazısı** içinde…) (Ata, 2013: 281).

"Miras aldılar **bitig**ni" (**kutsal kitabı** miras aldılar) (Ata, 2013: 280)

"Anıŋ üskinde ol **bitig** ilmi" (onun yanında **kutsal kitap** ilmi) (Ata, 2013: 281)

Yukarıdaki açıklamalar ve örnekler ışığında ***bitig*** kelimesine baktığımızda, Eski Türkçe'nin her devrinde karşımıza çıktığını ve yeni anlamlar da kazanıp varlığını koruduğunu görmekteyiz. İfade edilmek istenen sözcük için başka bir kelime türetme ihtiyacı duyulmadan sadece ***bitig*** kelimesi ile veya önüne ya da sonuna başka bir sözcük eklemek suretiyle anlatılmak istenen terim ifade edilmiştir. Buna örnek olarak şunlar verilebilir;

Anıŋ **bitigi** belgülüg "Onun yazısı açıktır" (Ercilasun, 2015: 165)

Ol **bitig** yuldı "O, kitabı istinsah etti." (Ercilasun, 2015: 377)

Sizi*ŋ* **bitig***iŋizler kelti "Sizin mektuplarınız geldi."* (Hamilton, 1986: 110)

Bo yüz kanpug **bitig** kılmış künte tükel bertin "bu 100 kanpuyu senedin yapıldığı gün tam olarak verdim." (Ayazlı, 2016: 439)

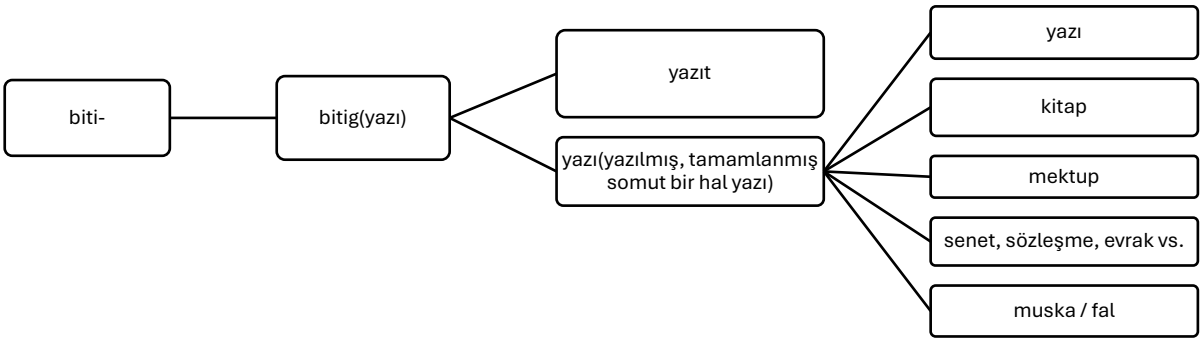
Bo **bitig** tutup sayan apa tutu*ŋ "*Bu sözleşmeyi yerine getirip Sayan Apa Tutu*ŋ." (Ayazlı, 2016:451).*

Bu yerinmi yezün tep nişan çızıp **bitig** berdim "Bu topraklarda yaşasın diye damga vurup belge verdim." (Ayazlı, 2016: 473).

sılang-ḳa **bitig** ḳotdum "(Karım) Sılang'a vasiyetname bıraktım" (YAMADA, 1993:134).

Kitap, belge, mektup, vasiyet vd. isimleri için ***bitig*** sözcüğünün önüne veya sonuna kitabın/belgenin/mektubun/vasiyetin vd. mahiyetini gösteren bir sözcük eklenerek oluşturulmuştur. Burada ***bitig*** için "yazılmış bir şey veya somut bir hal almış yazı" manasında kullanıldığını düşünmekteyiz. Günümüzde de ***bitig*** kelimesi "dergi, kitap vd." isimleri olarak da kullanılmakta ve yaşamaya devam etmektedir.

2.1.1.1. biti- / bitig kavram alanı şeması

Şekil 1: biti- / bitig kavram alanı

Kitap Kavram Alanına Ait Terimler

2.1.1 agam bitig

*…adra atlıg bilig teŋri yirinten yana **agam bitig** nirvan bitig belgürer… (Oda, 2015: 224)*

*"*Adra adlı bilge tanrı katında yine **Āgama-Sūtra**, Nirvāna- Sūtra ortaya çıkar (Azılı, 2018: 283)

Āgama-Sūtra, Budist kanonuna ait bir türdür. Mahayanistlerin "Hinayana" olarak sınıflandırdıkları Shakyamuni'nin öğretilerini içeren bir sutra topluluğudur. Bu külliyatın Eski Uygurcadaki karşılığı **agam bitig**'tir(Azılı, 2018: 283).

2.1.2. kuin bitig

*…ançulayu kaltı kegdege bitimiş **kuin bitig** teg…* (Gabain ve Rachmati, 1934: 30).

"Kâğıda yazılı bir tomar gibi" (Azılı, 2018: 283).

Kelime "Sekiz Yükmek" adlı metinde tanıklanmaktadır. Çin. **K'üen** kelimesinden ödünçlenmiştir. Çincedeki anlamını "tomar" koruyarak gelmiştir (Azılı, 2018: 283).

2.1.3. nirvan bitig

*…adra atlıg bilig teŋri yirinten yana agam bitig **nirvan bitig** belgürer… (Oda, 2015: 224)*

*"*Adra adlı bilge tanrı katında yine Āgama-Sūtra, **Nirvāna- Sūtra** ortaya çıkar (Azılı, 2018: 283).

Mahayana Budizminin en önemli kitaplarından biri olan Nirvāna-Sūtra, Mahayana metinlerinin yer aldığı Kanonu'nda yer alır. Metnin Eski Uygurcadaki adı **nirvan bitig**'tir.

2.1.4. nom bitig

*… bu **nom bitig** bitigeli ötüntüm…* (Hamilton, 1986: 6)

"Bu **töre kitabı**nı yazmak için arz ettim" (Azılı, 2018: 283).

Yun. nomos ve Skr. nom kelimelerinden ödünçleme yoluyla Eski Uygurcada sıklıkla kullanılan **nom**, "kanun, akide, din, töre" anlamlarındadır (Caferoğlu, 2011: 137).

2.1.5. sudur bitig

*…mariçi atlıg **sudur bitig** bir tegzinç bu sudur nom erdinig…* (Zieme, 2005: 113)

"Mariçi adlı **sūtra**, bir bölüm, bu sūtra töre cevheri (Azılı, 2018: 285).

Budizmin önemli metinlerinden sūtralar için **bitig** ve **nom bitig** terimleri de kullanılmaktadır. Daha seyrek örneklerde karşımıza çıkan terimlerden biri de **sudur bitig**'dir(Azılı, 2018: 284).

2.1.6. sukşu bitig

*...kim ol **sukşu bitig**lerteki tokuz akıntakı şastralarıg bu nomka okşatsar...* (Ölmez, 1994: 60).

"O, **Konfüçyüsçü ve Taocu kitap**lardaki dokuz akımındaki şastraları bu töreye benzetirsem" (Azılı, 2018: 285).

Sukşu bitig, Konfüçyüs ve Tao öğretilerinin bulunduğu kitaptır. Sadece bir örnekte tespit edilmiştir.

2.1.7. süü bitigi

*... çay kılmış **süü bitiğin** okıp sudur kötürgeli barduklarınta...* (Tezcan, 1975: 27)

"Töreni yapılmış (sūtranın) **ön söz**ünü okuyup sūtrayı götürmek için vardıklarında" (Azılı, 2018: 285).

Tezcan'a göre Çin. **Süü**, "sūtranın giriş kısmı ön sözü" manasında kullanılmıştır (Tezcan, 1975: 94).

2.1.8. şaştır bitig

*...y(a)ruk yaşuk kamag **şaştır bitig**lerig bütürü bilmiş...* (Kaya, 1994: 311).

"Bütün ihtişamlı **akaid kitapları**nı tamamen bilmiş" (Azılı, 2018: 285).

Shāstra, dini öğretilerin ve akaidlerin yer aldığı kutsal kutsal kitap manasına gelmektedir. Budizme ait önceden yazılmış eserlerin tefsiridir. Eski Uygurcadaki adı **şaştır bitig**'tir (Azılı, 2018: 285).

2.1.9. Teŋriniŋ bitigi

***Teŋriniŋ bitiğin** biz işidelim*(Arat, 2007: 24).

"**Kutsal kitabı** dinleyelim" (Azılı, 2018: 285).

"bitig kelimesi başlı başına bir çok kavrama karşılık gelmektedir. Bunlardan biri de 'kutsal kitap' olarak kullanımıdır" (Azılı, 2018: 285).

2.1.10. törü bitig

*...raçaşast(ı)r **törü bitig**dekiçe köni yorıp...* (Kaya, 1994: 294).

"Raçaşastır **töre kitabı**ndaki gibi doğru hareket edip (Azılı, 2018: 286).

Clauson, **törü** için "geleneksel yazılı olmayan yasa" anlamını verir ve **nom** terimi ile eşdeğer kabul etmektedir (Clauson, 1972: 531).

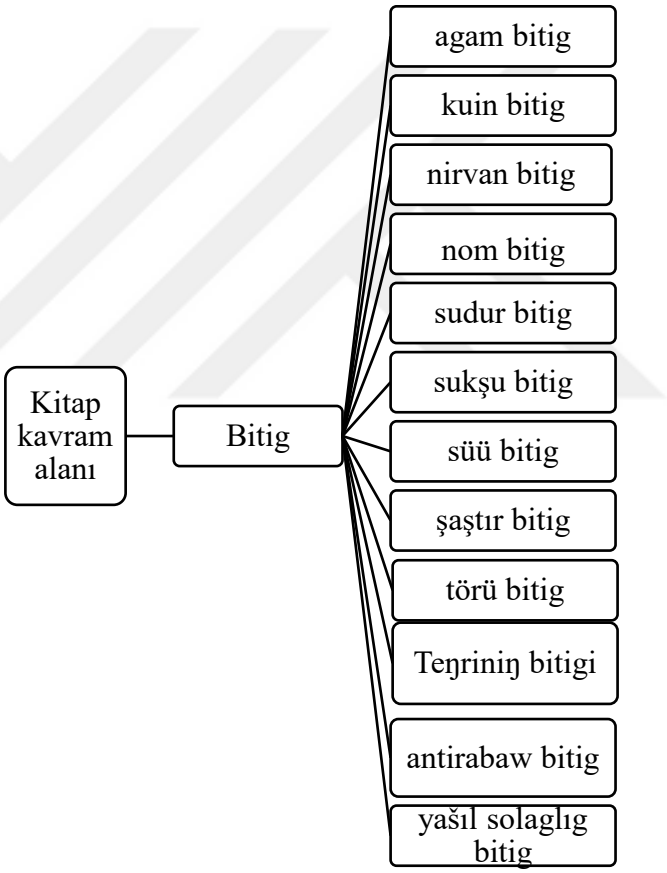
2.1.11. yašıl solaglıg bitig

Wilkens sözlüğünde tanıkladığımız terim için Wilkens, ***yašıl solaglıg bitig*** das Buch mit den grünen Ketten (chin. Orakelbuch des Altertums) "yeşil zincirli kitap (Çinlilerin eski çağa ait fal kitabı)" biçiminde açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 875).

2.1.12. antirabaw bitig

Eski Uygurcanın El Sözlüğünde tanıkladığımız terim için Wilkens, das Buch über die Zwischen-existenz (scil. das so genannte Totenbuch) "ara durum kitabı (yani, adı geçen ölü kitabı)" biçiminde anlamlandırmaktadır (Wilkens, 2021: 53).

2.1.13. Kitap kavram alanına ait bitig terimleri şeması

Şekil 2: Kitap kavram alanına ait bitig terimleri

Mektup Kavram Alanına Ait Terimler

2.1.14. açıg bitig

***Açıg bitig**imiz k… ıraktın üküş köŋül ıdur biz …* (Hamilton, 1986: 137).

"K…: **hediyeli mektub**umuzu uzaktan en kalbi duygularımızla gönderiyoruz (Azılı, 2018: 279).

Hamilton, **açıg** ifadesini "iyilik, hediye" olarak açıklamıştır (1986: 138). Clauson ise, hediye anlamına geldiğini düşünmektedir (1972: 22). Bu açıklamalardan hareketle **açıg bitig** için "hediyeli mektup" anlamı verilmektedir.

2.1.15. adırtlıg bitig

*Biziŋe bir **adırtlıg bitig** ıdın…* (Hamilton, 1986: 126).

"Bize bir **açıklayıcı mektup** gönderin (Azılı, 2018:280).

Altun Yaruk'ta yer alan belgülüg adırtlıg ve açuk adırtlıg ikilemelerinde görüldüğü gibi kelime "açıklık, belirlilik" olarak adlandırılabilir. Kelime sadece Uygurca bir mektupta geçmektedir. Kelime için "açıklayıcı mektup, izah mektubu" anlamı verilebilir. (Azılı, 2018: 279).

2.1.16. belek bitig

*…tolı tükel yegen birle **belek bitig** bar tedim… (Hamilton, 1986: 137).*

"Tolı Tükel Yegen ile **hediyeli mektup** var dedim (Azılı, 2018: 280).

Belek kelimesi "hediye" manasına gelmektedir ve "**belek bitig**" için hediye ile gönderilen mektup ya da hediyeli mektup manası verilebilir (Azılı, 2018: 280).

Wilkens, terimi, beläk *bitig* Geschenk und Brief hediye ve mektup şeklinde yorumlamaktadır (2021: 158).

2.1.17. belgülüg bitig

*…**belgülüg bitig** sav ıdın…* (Hamilton, 1986: 142).

"**Açıklayıcı mektup**, söz gönderin" (Azılı, 2018: 280).

Bu kelimede yine adırtlıg bitig gibi "açıklayıcı mektup, izah mektubu" olarak düşünülebilir. Belli bir konuda ikinci defa gönderilen ve daha açıklayıcı biçimde yazılmış olan mektuplar için kullanılmıştır (Azılı, 2018: 280).

2.1.18. eseŋü bitig

*… bir **eseŋü bitig** ıdtımız…* (Hamilton, 1986: 42).

"Bir **sağlıcak mektubu** gönderdik" (Azılı, 2018: 281).

Hamilton, kelimeye "kurtuluş dileklerini ifade eden mektup" manasını vermektedir (1986: 53). Clauson ise "güvenlik mektubu, aman tezkiresi" olarak anlamlandırmaktadır (1972: 249). Tekin, Eski Türkçe mektupların genel adı olduğunu düşünmektedir (2013a: 280).

2.1.19. keliş barış bitig

*…tavgaç xan **keliş barış bitig** ıdışmakın ukıtmak atlıg…* (Barat, 2000: 158).

"Çin Kağanı ile **müşterek mektup** göndermeyi anlatmak adlı" (Azılı, 2018: 281).

Kelime sadece Hsüan-Tsang'da geçmektedir. kel- ve bar- fiillerinden türetilmiş ve terimleşmiştir. Tezcan kelime için "gidiş geliş (karşılıklı olarak) mektuplaşma" biçiminde açıklamıştır (Tezcan, 1975: 12). Azılı, **keliş barış bitig** için karşılıklı yazılan mektup ya da müşterek mektup olarak düşünmek gerektiğini söylemektedir (Azılı, 2018: 281). Wilkens, käliš Kommen "geliş, gelme" ***käliš barıš bitig*** abgehende und ankom- mende Briefe "gelen ve giden mektuplar" şeklinde açıklamaktadır (2021: 354).

2.1.20. sevinç bitig

*…xanka **sevinç bitig** kıltı…* (Barak, 2000: 85)

"Hana **teşekkür mektubu** gönderdi" (Azılı, 2018: 282).

Barat, kelimeyi "teşekkür mektubu" olarak çevirmiştir. *ötüg bitig* terimi ile kullanıldığı bir örnekten de anlaşıldığı gibi resmi işlerdeki her türlü teşekkür mektubu için bu terim kullanılmıştır (Azılı, 2018: 282).

2.1.21. yankı bitig

*…xan öz elgin topladım tep **yankı bitig** ıdı yarlıkadı…* (Barat, 2000: 31).

"Han kendi eliyle 'kabul ettim.' Yazıp **cevap mektubu** gönderdi" (Azılı, 2018: 282).

Genellikle "karşılık, cevap" anlamlarına gelen kelime ***yantut bitig*** ile aynı manada kullanılmaktadır (Azılı, 2018:282). Wilkens ise terim için, ***yankı bitig*** Antwort-Brief "cevap mektubu" anlamını vermektedir (2021: 861).

2.1.22. yarlıg bitig

*…bu üzük **yarlıg bitig** sam tso açarıka tegdükte…* (Barat, 2000: 157).

"Bu **hükümdar mektubu** aracı Li Baglıg Gün Sin adlı bey ile hızlı bir şekilde geldi" (Azılı, 2018: 282).

Kenan Azılı, **yarlıg** kelimesi için, “emir, ferman, buyruk” kavramlarına sahiptir, Bazen de “emir/ferman” metinlerini de karşılık gelmektedir. Fakat emir/ferman metinleri için aynı terimden **yarlıg bitig** terimi ortaya çıkmış olduğunu açıklamaktadır örneklerden hareketle terim için “hükümdar mektubu” olarak yorumlamaktadır (2018: 282).

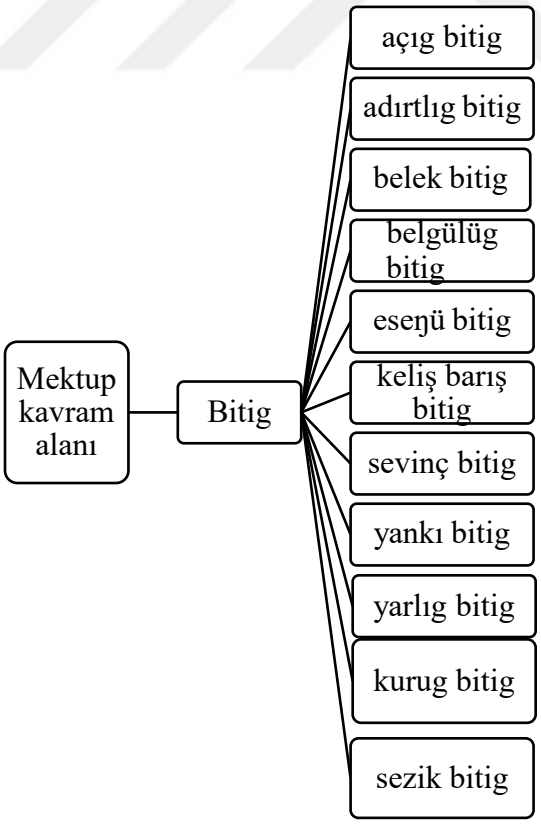
2.1.23. kurug bitig

Eski Uygurcanın El Sözlüğünde tanıkladığımız terim için Wilkens, nutzloses Schreiben “yararsız mektup” şeklinde ifade etmektedir (2021: 426).

2.1.24. sezik bitig

Eski Uygurcanın El Sözlüğünde tanıkladığımız terim için Wilkens, sezik Frage, Zweifel (auch für Skt. *vicikitsā*), Einwand, Neugier “soru, şüphe (Skt. *Vicikitsā* için de), itiraz, merak” (s./bk. Mo. *seǰig*, *sesig*) *sezik ayıt-* eine Frage stellen “soru sormak; Zweifel äußern” “şüphe bildirmek” *sezik bitig* der Irrbrief (mit falschen Thesen) “(**yanlış tez ile**) **kuşku mektubu**” şeklinde ifade eder(2021: 604).

2.1.25. Mektup kavram alanına ait bitig terimleri şeması

Şekil 3: Mektup kavram alanına ait bitig terimleri

Sözleşme/Belge/Evrak Kavram Alanına Ait Terimler

2.1.26. an bitig

*…bizni sini ıdtukda aşnuça **an bitig**de körtiler…* (Kaya, 1994: 63).

"Bizi (ve) seni almak için gönderdiklerinde önceden **mahkeme kaydı**nda gördüler" (Azılı, 2018: 286). Çince kökenli **an** kelimesi ile türetilmiş olan **an bitig** "mahkeme kaydı" için kullanılmaktadır (Zieme, 2013: 40).

2.1.27. ata bitig

*… **ata bitig**i yorızun tip bar üçün bitig büdürüp birtim…* (Yamada, 1993: 139).

"**Vasiyetname**'yi kabul etsin diye mal için yazıp bitirdim" (Azılı, 2018: 286).

Ata "baba" kelimesinden türemiş **ata bitigi** terimi, "vasiyetname" olarak anlamlandırılabilmektedir (Azılı, 2018: 286).

2.1.28. ay bitigi

Bu kelime için sadece Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler mevcuttur. **Ay bitig** için "askerlerin isimlerinin ve erzakının yazıldığı defter" (Ercilasun, 2015: 18). Azılı, aylık düzenlenen bir kayıt defteri olarak kullanıldığını ve bunun için zaman adıyla oluşturulmuş bir terim olduğunu söylemektedir (Azılı, 2018: 287).

2.1.29. baş bitig

*… er karabaşınıŋ **baş bitig**i ol…* (Yamada, 1993: 45).

"Er kökenin **asıl nüshası**dır" (Azılı, 2018: 287).

*… şabita almış **baş bitig**i… (Özyetgin, 2014: 164).*

"Şabita(dan) alınan **asıl nüsha**yı" (Azılı, 2018: 287).

Arat, "asıl ve esas vesika için kullanılmış bir tabir" anlamını vermektedir (Arat, 1987: 521). Caferoğlu ise, "ana vesika, temel belge" manasını verir (2011: 35).

Wlkens ise, *baš bitig* Hauptdokument, Original eines Vertragsdokuments, gültige Grundbesitz-urkunde ana belge, asıl belge, ana metin, geçerli emlak belgesi şeklinde açıklamıştır (2021: 147).

2.1.30. bek bitig

*…bu **b(ä)k bitig**…*(Ayazlı, 2016:451).

"Bu **ihtilafları gideren son sözleşme"** (Azılı, 2018: 287).

*…ikigü toplaşıp **b(ä)k bitig**i…*(Ayazlı, 2016: 454).

"İkisi anlaşıp **ihtilafları gideren son sözleşmeyi**" (Azılı, 2018: 288).

Sadece iki metinde geçen bu terim için kesin bir anlamlandırma yapılamamıştır. Yamada kelimeyi "**bk**" biçiminde transliterasyonlu haliyle bırakıp anlamlandırmamıştır (Yamada, 1993: 30-40). Clauson ise, kelimenin ***berk*** kelimesinden geldiği şeklinde yorumlayıp ***bek*** için "sağlam, sert, sıkı" manalarını vermiştir (1972: 323). Ayazlı ise, ***b(ä)k*** şeklinde okumuş ve "sağlam sözleşme, sözleşme" manalarını vermiştir(2016: 451-528). Azılı, bu açıklamalar ışığında Ayazlı 'ya paralel biçimde terim için, tarafların arasındaki anlaşmayı sağlayan sözleşmenin güvenilirliğini vurgulamış olduğunu ve "ihtilafları gideren son sözleşme" şeklinde yorumlamaktadır (2018: 288).

Wilkens ise, terim için, ***b(ä)k bitig*** verbindliche vertragliche Regelung, Pachtdokument "zorunlu düzenleme, kira belgesi" manalarını vermektedir(2021: 155).

2.1.31. bıçgas bitig

bıçgas bitig *kılurlar*

and key yeme birürler

Kâşgarlı, terimi yukarıdaki şiirde örnek olarak göstererek, ***bıçgas*** için, "kavim ile başkaları arasındaki ahit ve sözleşme" anlamlarını vermektedir (Ercilasun, 2015: 200).

2.1.32. boş bitig

*...ögke ka*ŋka buyanı tegzün tip **boş bitig** birtim… (Yamada, 1993: 136).

"Anaya babaya sevabı ulaşsın diye **azatname** verdim" (Azılı, 2018: 288).

KB'de **boş** "azat, özgür" anlamlarına gelmektedir. Bu anlamdan da hareketle kölelerin özgürlüklerini gösteren ve ileriki yaşamlarında karşılaşacakları herhangi bir durumda kullanacakları bu belge için "***boş bitig***" terimi kullanılmıştır. Tekin kelimeye, "azat belgesi" (Tekin, 2013b: 298). Oda ise, "azat etme sertifikası" manasını verir (1992: 36).

Wilkens ise, terim için ***boš bitig*** Freilassungsurkunde "azatname" manasını vermektedir (Wilkens, 2021: 188).

2.1.33. Buçuŋ / vuçuŋ bitig

*...kin ö*ŋtün ög bitigi ünser yorımazun **buçuŋ bol**zun… (Yamada, 1993: 152).

"Önce (veya) sonra ana nüsha ortaya çıkarsa yaramasın, **geçersiz ol**sun" (Azılı, 2018: 289).

…bitig ünser ***vuçuŋ bol****up yorımazun…* (Yamada, 1993: 162).

"Belge ortaya çıkarsa **geçersiz ol**up yaramasın" (Azılı, 2018: 289).

Arat (1987: 523) ve Caferoğlu (2016: 91), kelimeye "kaybolan belge yerine yeniden tanzim edilen geçerli belge" manalarını verirken. Ayazlı ise, kelime için "geçersiz" manasını vermiştir (2016: 91).

Wilkens ise, bučuŋ <Chin. *bu zhong* (Spätmittelchin. *put triwŋ*ˋ; Yuan: *puˇ tşuŋ*ˋ) ungültig geçersiz, hükümsüz; Ungültigkeitserklärung iptal kararı *bučuŋ bitig* Ungültigkeitserklärung iptal kararı anlamını vermektedir(2021: 195),

2.1.34. çın bitig

*…apamnı*ŋ bitigi **çın tep çın** üçün… (Yamada, 1993: 169).

"Ablamın belgesi **gerçek diye/gerçek** olduğu için (Azılı, 2018:289).

çın bitig, tıpkı **baş bitig** gibi "herhangi bir konuda yazılmış ilk, esas, orijinal nüsha" manalarına gelmektedir(Azılı, 2018: 289). Oda kelime için "geçerli(valid) doküman" anlamını vermektedir (1991: 45).

2.1.35. ıdış/idiş bitig

*…ma*ŋa kılıp birmiş baş bitig **ıdış bitig** ol… (Yamada, 1993: 167).

"Bana hazırlayıp verdiği ana nüsha **geçici belge**dir" (Azılı, 2018: 290).

Kelimenin anlamlandırılması konusunda farklı görüşler mevcuttur. Oda, kelimenin kökeni için iki farklı ihtimal olduğunu düşünür. Bunlardan birincisi için ***it-*** "yapmak" diğeri için ise, ***ıd-*** "göndermek" olarak yorumlar ve kökeni hakkında bir kesinlik olmamasından dolayı terim için anlamlandırma yapmamaktadır (1991: 45).

Wilkens ***ıdış*** için, "ödeme, silme, tesviye" manalarını verip ***ıdış bitig*** için ise, "geçersiz emlak belgesi" anlamını vermektedir (2021: 286).

Azılı, yapılan yorumlamalar ışığında Oda'nın etimoloji teklifini daha doğru bulur. Orijinal belge"nin olmadığı yerde kullanılan ***ıdış/idiş bitig***, hukuki yönden orijinal olma iddiası bulunmayan ve "orijinal belge"nin olduğu yerde ise hükmü kullanılmayan bir evrak durumundadır. Öyleyse herhangi bir sebepten dolayı orijinal nüshanın elde olmadığı durumlarda geçici suretle tanzim edilen belgeler için ***ıdış/idiş bitig*** terimi kullanılmaktaydı" (2018: 290).

2.1.36. kumaru bitig

*...Ay toldı iligke **kumaru bitig** bitimişin ayur* (Arat, 2008: 86).

"Ay Toldı'nın Han'a **vasıyetname** yazmasını anlatır" (Azılı, 2018: 291).

Clauson, **kumaru/xumaru** kelimesinin İran dillerinden Ödünçleme bir kelime olduğunu düşünmektedir (1972: 386). Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanılan kelime "miras, vasiyet" anlamlarına gelir. Taramalar sonucunda sadece KB'de ***kumaru bitig*** terimine rastlanmaktadır. Wikens ise, kelime için, kumaru Vermächtnis "vasiyet, vasiyetname" anlamlarını vermektedir (2021: 422).

2.1.37. ög bitig

*...yigedmişniŋ **ög bitigi**...* (Yamada, 1993: 102).

"Yigedmiş'in **ana nüsha**sıdır" (Azılı, 2018: 291).

ög bitig terimi de ***çın bitig*** ve ***baş bitig*** terimleri gibi "ana nüsha, orijinal nüsha" kavram alanı içerisinde yer almaktadır. Arat, kelimeyi ***öŋ bitig*** biçiminde kabul edip terimin ilk unsurunun asıl anlamını muhafaza ettiğini bildirmektedir (1987: 522). Wilkens ise terim için, *ög bitig(i)* Hauptkontrakt, Hauptdokument "esas kontrat, temel sözleşme, esas evrak" anlamlarını vermektedir (2021: 523).

2.1.38. Ötegçi bitig

*...bintung atlıg kıtay er karabaşımnı siwşay tayşika **ötegçi bitig** [birip] tokuz çau yastukka toguru satdım...* (Feng-Tenişev, 1960: 145).

"Bintung adlı Kıtay erkek kölemi Şiwşay Tayşi'ye **temessük** verip dokuz çao yastıka öylece sattım" (Azılı, 2018: 291).

"Borçlu kişi" manasındaki ***ötegçi*** kelimesi ile yapılmış olan ***ötegçi bitig,*** Alyılmaz'a göre "borçlu senedi" (Alyılmaz, 2013: 41). Azılı, Terimin ilk unsurunun asıl anlamından türetildiğini ve konteksti de göz önünde bulundurarak terim için "temessük" anlamının daha uygun olacağını düşünmektedir (Azılı, 2018: 291).

2.1.39. ötüg bitig

*...**ötüg bitig** yaŋı kün ugrınta...* (Hamilton, 1986: 69).

"**Arzuhal** yeni gün (?)" (Azılı, 2018: 292).

*...taşta bitigü ugrınta **ötüg bitig** kılıp ötünti... (Barat, 2000: 17).*

"**Arzuhali** gördükten sonra kendi eliyle cevap mektubu yazdı" (Azılı, 2018: 292).

Ötüg bitig terimi "arzuhal, dilekçe manalarına gelmektedir. Wilkens, ***ötüg*** için, Wunsch, Bitte, Anliegen "dilek, istek, rica, arz"; Petition "başvuru"; Bericht, Rede (meist eines niedriger Gestellten) "rapor, malumat, söylev" (çoğunlukla bir aşağı dereceye koyulanın); Memorandum ilmühaber, muhtıra; Gabe "sunu, hediye"; Gebet dua; Annalen "salnameler"; Argument "argüman, kanıt"; Flehen "yalvarış" anlamlarını verip, kelimeden türeyen ***ötüg bitig*** için, Petitionsschrift, Bittschrift (an den chin. Kaiser) "(Çin imparatoruna) başvuru yazısı", ***ötüg bitig kigürt-*** için ise, Petitionsschrift einreichen "başvuru yazısı sunmak" biçiminde açıklamaktadır (2021: 544).

2.1.40. ülüş bitig

*…**ülüş bitig** birle sekiz on yastuk çuŋduŋ bao-çaoka vapso tuka toguru tomlıdu satdım…* (Yamada, 1993: 27).

"**miras belgesi** ile seksen yastık çunduŋ bao-çaoka vapso öylece hakkıyla sattım"(Azılı, 2018: 292).

Özyetgin, bazı sivil metinlerde ***ülüş*** kelimesinin ***kopı/kupı*** biçiminde "Moğ. Miras hissesi, miras payı" kelimesi ile ikileme biçiminde kullanıldığını, ***kopı***'nın ise "Türk-Moğol devletlerinde devlet hizmetinde görevli yüksek askerlere başarılarının karşılığında mükafat olarak verilen arazi" olduğunu bildirmektedir (2005: 110). Wilkens ise, Eski Uygurcanın El Sözlüğünde, ***ülüş bitig***'i; "***ülüš bitig****"* Testament "vasiyet, vasiyetname" şeklinde açıklamıştır (2021: 824).

2.1.41. yanut bitig

*…ög bitigi yok bolmış üçün tudup turgu **yanut bitig** birtimiz…* (Yamada, 1993: 162).

"Ana nüshası yok olduğu için **geçici belge** verdik (Azılı, 2018: 293).

Arat terim için, "muvakkat iade belgesi" anlamını vermektedir (1987: 523). Caferoğlu, "geçici iade belgesi, sözleşmesi" (2011: 284). Ayazlı, "kopya, nüsha, yeni oluşturulmuş belge" (2016: 273). Wilkens ise, ***yanut bitig*** Empfangsschein, Quittung, Duplikat "alındı belgesi, makbuz, makbuz belgesi" (2021: 862). Manalarını vermektedirler. Azılı ise, yapılan anlamlandırmalardan hareketle ve örnekleri göz önünde bulundurarak terim için "**geçici belge**" anlamını vermektedir (Azılı, 2018).

2.1.42. yantut bitig

*…yıgıdanka **yantut bitig** birür men…* (Yamada, 1993: 169).

"Yıgıdan'a **kira belgesi** veriyorum (Azılı, 2018: 293).

yanut bitig”geçici belge” ile aynı kökten olan ***yantut bitig*** terimi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Clauson, **yanut** ve **yantut** kelimelerini aynı kabul etmiştir (1972: 947). Arat (1987: 523) ve Alyılmaz (2013: 40) ise terimi için “belirli bir süre ile alınan malın iadesi için düzenlenen belge” şeklinde açıklamışlardır.

Wilkens ise, ***yantut*** için, Dankbarkeit, Vergeltung, Empfang, Ersatzleistung (bei Kontrakten) “minnettarlık, bedel, karşılık, alınma, kabul, (kontratlarda) ivaz”; Erwiderung, Antwort “cevap, yanıt”; Rückgabe “karşılık, yanıt, iade”; Vergütung “ödeme, tazmin” (→ *yanut*), ***yantut bitig*** için ise Empfangsschein, Quittung, Duplikat “alındı belgesi, makbuz, makbuz belgesi” açıklamalarını yapmaktadır(2021: 861-862).

2.1.43. yir bitigi

*...bu bitig tarhannıŋ **yir bitigi** ol...* (Yamada, 1993: 4).

“Bu belge Tarhan’ın **tapu**sudur” (Azılı, 2018: 293).

*...şabita almış **yer bitigi**...* (Ayazlı, 2016: 442).

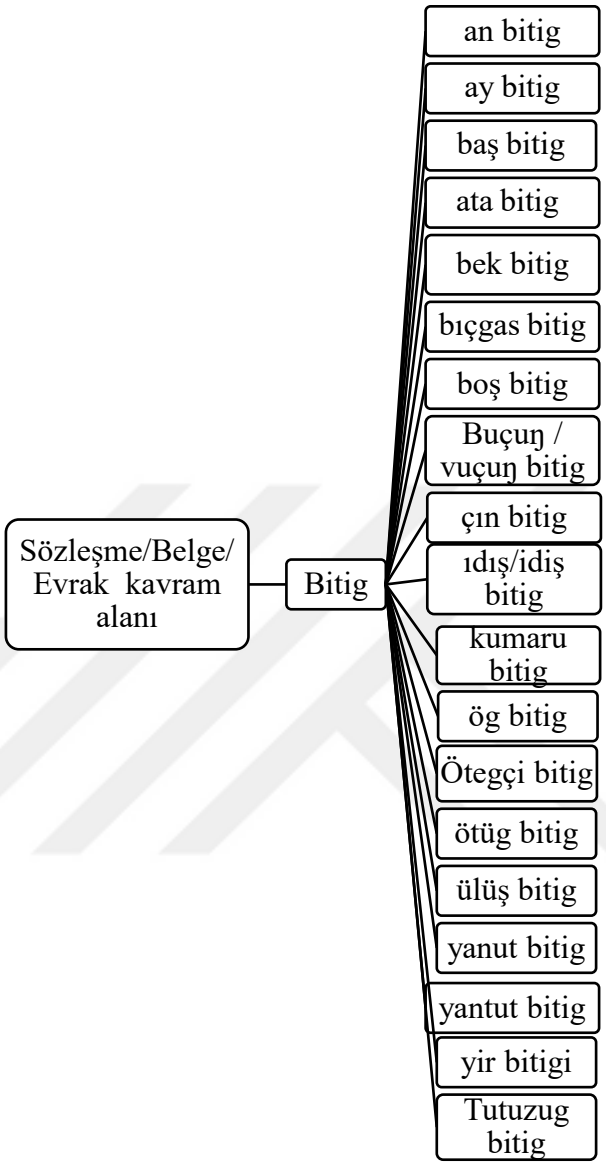
“Şabita(dan) alınan tapudur” (Azılı, 2018: 293).

Terimin ilk ögesi asıl anlamında kullanılmakla birlikte bugünkü “tapu” manasına karşılık gelmektedir (Azılı,2018: 293).

2.1.44. Tutuzug bitig

Wilkens’in Eski Uygurcanın El Sözlüğünde tanıkladığımız kelime için Wilkens, ***tutuzug bitig*** Instruktionsschreiben “talimat yazısı” anlamını vermektedir (2021: 766).

2.1.45. Sözleşme/Belge/Evrak kavram alanına ait bitig terimleri şeması

Şekil 4: Sözleşme/Belge/Evrak kavram alanına ait bitig terimleri

Muska/Fal Kavram alanına Ait Terimler

2.1.46. ırk bitig

…amtı amrak oglaım, ança biliŋler: Bu ***ırk bitig*** *edgü ol* (Tekin, 2013c: 26).

"Şimdi sevgili çocuklarım öyle bilin ki bu **fal kitabı** iyidir" (Azılı, 2018: 294).

Caferoğlu'nun, ***ırk*** "fal, işaret" anlamlarını verdiği terim, ***ırk bitig*** adlı eserin de ismidir. Wilkens ise terim için, ***ırk bitig*** Losbuch (Werktitel) "kehanet kitabı (bir metnin başlığı)" şeklinde açıklamaktadır (2021: 290).

2.1.47. Körüm bitig

…köküzlerin bögseklerin bırınu ***körüm bitig****lerin aça ırkların sunların saça…* (Tezcan, 1974: 38).

"Fal kitabı" manasına gelen terim, **kör-** fiilinden oluşturulmuştur (Azılı, 2018). Wilkens de benzer şekilde "kehanet kitabı, fal kitabı" şeklinde ifade etmektedir (2021: 411).

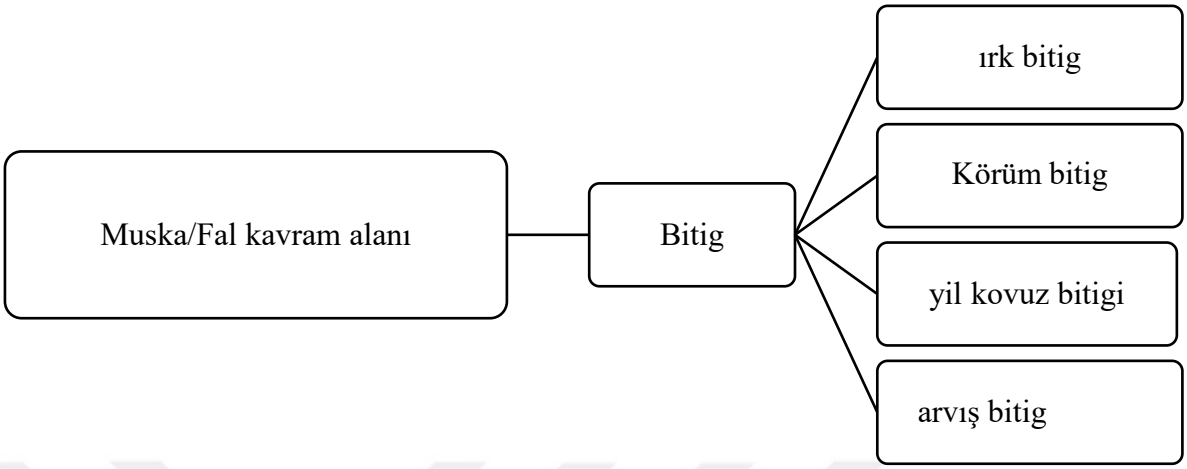
2.1.48. yil kovuz bitigi

DLT'de Kâşgarlı, ***kovuz/kovuç*** kelimesini "cin çarpmasının izi" şeklinde belirtip Oğuzca bir kelime olduğunu ifade eder. ***yil kovuz bitigi***nin bu tür zararlardan korunmayı sağlayan bir çeşit muska olduğunu ifade etmiştir(Ercilasun, 2015: 415).

2.1.49. arvış bitig

Clauson ***arvış*** için, "bir büyü sözü ya da tılsın" manasını vermektedir (Clauson, 1972: 199). Wilkens ise benzer olarak ***arvıš*** için, Zauber, Magie, Zauberformel, Zauber- kunst, Zauberspruch, Zauber- "sihir, büyü, büyücülük, büyü formülü, büyü sözü, sihir sözü, büyü" verip ***arvıš bitig*** terimini ise, Zauber-Text "büyü metni" şeklinde anlamlandırmıştır (2021: 69).

2.1.50. Muska/Fal kavram alanına ait bitig terimleri şeması

Şekil 5: Muska/Fal kavram alanına ait bitig terimleri

Bitig Kavram Alanına Ait Diğer Terimler

2.1.51. ödig bitig

*...bu meniŋ **ödig** ol...* (Hamilton, 1986: 172).

"Bu benim **alacak-verecek kaydı**mdır" (Azılı, 2018: 295).

*...biziŋe yeme **ödig** bolzun tep...* (Hamilton, 1986: 85).

"Bize de **alacak-verecek kaydı** olsun diye" (Azılı, 2018: 295).

Hsüan-Tseng Biyografisinde çokça kullanılan ***ödig*** kelimesi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Hamilton, "not, anı, kayıt" manalarını vermiştir (1986: 377). Barat, "kayıt, rapor" (2000: 377), Ölmez, "derleme" (1994: 117), Tezcan, "liste, cetvel" (1975: 98).

Wilkens ise, ***ödig*** için "Bericht, Nachricht, Verzeichnis, Auf- stellung, Niederschrift, Notiz, Register, Rechenschaftsbericht "rapor, ileti, kayıt, düzenleme, tutanak, protokol, not etme, sicil, hesap raporu"; Überlieferung eski gelenek, Denkmal, Erinnerungsmal "anıt" anlamlarını verirken ***ödig bitig*** için ise, Rechnungsbuch, "hesap defteri, liste" anlamını vermektedir (2021: 523).

2.1.52. sagurt/sakurt bitig

Sadece İdikut sözlüğünde geçen kelime için "karışık, çeşitli (kelimeler)?" anlamları verilen bu kelimeden türetilmiş bir terimdir (Yunusoğlu, 2012: 94).

2.1.53. taş bitig

*...öz elgin bitimiş ulug tsi in si seŋremdeki bi **taş bitiğin**...* (Barat, 2000: 6).

"Kendi eliyle yazdığı büyük Tsi İn Si Se*ŋrem'deki **yazıtını**"* (Azılı, 2018: 295).

Köktürk Döneminden de tanıkladığımız terim, "yazıt, kitabe" anlamlarına gelmekle birlikte örnekten de görüldüğü gibi Uygur Döneminde de yaygın olarak kullanılmaktadır.

2.1.54. Tuŋkul bitig

İdikut Sözlüğünde yer alan ***tuŋkul*** kelimesi için "ilan, bildiri" anlamları verilmiştir ve sözlükte bu kelimeden üretilen ***Tuŋkul bitig*** terimi yer almaktadır (Yunusoğlu, 2012: 93).

2.1.55. yörüg bitig

Wilkens, ***yörüg*** için Deutung, Interpretation, Auslegung, Bedeutung, Erklärung, Kommentar, Analyse "yorum, yorumlama, anlam, mana, açıklama, izah, tefsir, tahlil, analiz"; Definition, Auffas- sung, Verständnis "tanım, tanımlama, görüş, anlayış"; Inhalt, Grund, Sinn "konu, mesele, anlam, mana"; Begriff "kavram"; (m) Erlösung, Lösung "kurtuluş, çözüm" anlamlarını vermekte ve ***yörüg bitig*** için ise, Kommentar-Schrift "açıklama yazısı, tefsir yazısı" şeklinde anlamlandırmıştır(2021: 916). Clauson ise, kelimeyi ***yör-*** kökünden inceleyip "açıklama, yorum(rüyaların)" şeklinde açıklamaktadır (1972: 965).

2.1.56. Boşug bitig

Wilkens ***bošug*** için, Erlaubnis, Freigabe, Freistellung, Ver-gebung izin, müsaade, serbest bırakma, affetme, bağışlama (s./bk. Mo. *bošuγ*)" anlamlarını verirken ***bošug bitig*** terimi için ise offizielle Erlaubnis, Freibrief "resmî izin, ruhsatname" anlamını vermektedir(2021: 190).

2.1.57. k(ä)rgäklig bitig

Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* kitabında tanıkladığımız terim için Wilkens, ***k(ä)rgäklig ~ kärgäklig*** mit Nutzen "faydalı; mit Mangel, unvollkommen, mit Bedürfnis eksikli, ihtiyaçlı; wichtig, notwendig önemli, gerekli, lazım; Haupt- ana …, en önemli" anlamlarını verirken ***k(ä)rgäklig bitig*** için ise (Buda'nın öğretisi için) ana metin anlamını vermektedir (2021: 358).

2.1.58. suksu bitig

Yine Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* kitabında tanıkladığımız terim için Wilkens, ***suksu ~ sukšu*** < Chin. *su shi* (Spätmittelchin. *sh̨ywk ʂhr̨`*) empirische Dinge, weltliche Dinge, volkstümliches Sprichwort, Daoismus, daoistisch " ampirik şeyler, dünyevi şeyler, halka özgü atasözü, Taoizm, Taoist" anlamlarını verirken ***suksu bitig*** için ise "dünyevi metin" anlamını verir (2021: 629).

2.1.59. taş bitig

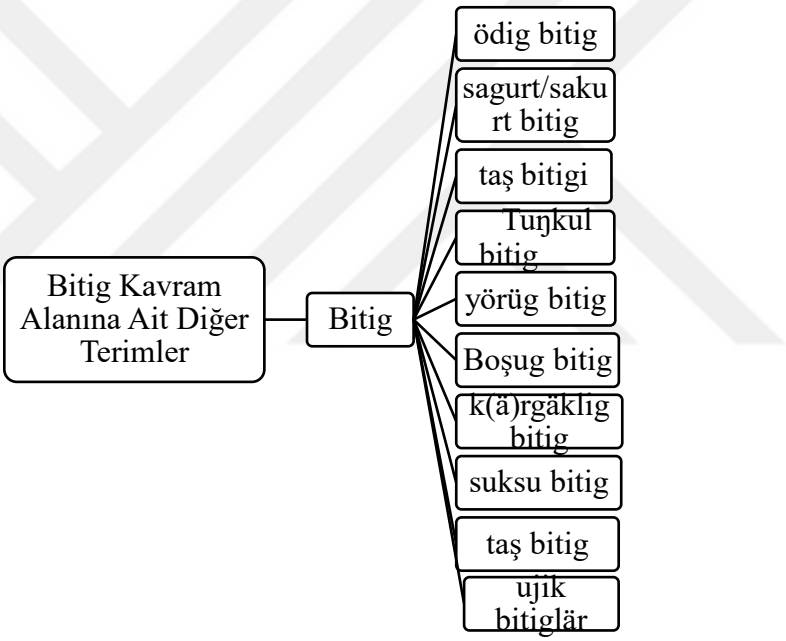
Wilkens ***taş*** için, außerhalb der (buddh. Lehre) stehend "dış, dışarı, dışarıda, (Budist öğretinin) dışında"; fremd, zum äußeren Personenkreis gehörig yabancı, dış mahfile ait; heterodox heterodoks, kabul edilmiş din kurallarına aykırı; nicht-buddh. Budist olmayan; freigebig, großzügig eli açık, cömert, müsrif; zügellos azgın, verschieden, separat farklı, ayrı; das Äußere dışarı" biçiminde biçiminde açıklarken,

taš bitig için ise, "yabancı kitaplar (yani, diğer dinlere ait olan eserler)" anlamını vermektedir (2021: 680).

2.1.60. ujik bitiglär

Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* kitabında tanıkladığımız bir diğer terim olan ***užik bitiglär*** terimi için "yazılı metinler" anlamı verilmektedir (2021: 813).

Bitig kavram alanına ait diğer terimler şeması

Şekil 6: Bitig kavram alanına ait diğer terimler

2.2. Yazı Araçları Kavram Alanına Ait Terimler

2.2.1. bitig taş

bitig kelimesinin anlamı, kullanıldığı ilk dönemlerde yani yazıtlarda geçtiği şekliyle, *yazıt, yazılı olan şeyler* ya da ***biti-*** halinde kullanılmışsa *yazmak* manasını vermektedir. Araştırmacıların da genel kanaati bu yöndedir. Kelimenin kökenine baktığımızda yukarıda ***bitig*** başlığı altındaki incelemede de bahsettiğimiz gibi, Çinceden ödünçlenen Çin. *bi* 'yazı fırçası // writing brush; pencil' ve Türkçe +i- ekiyle oluşmuş bir fiildir (Ölmez, 2021:619-629). İlk defa Küli Çor, Kül Tėgin, Bilge Kağan ve Ongi yazıtlarında görülür. Tunyukuk yazıtında ise sadece bir kez *bitit-* fiili ile karşılaşılır (Ölmez, 2021: 619-629).

bitig haliyle de "yazıt" anlamını veren kelimeye ***taş*** kelimesi de eklenerek ***bitig taş*** şekliyle de kullanılmış ve "yazıt, yazıt taşı" biçiminde anlamlandırılmıştır. Azılı, kelimenin kavram alanının genişlemesi ve ***bitig*** teriminin sınırlı anlam dairesini aşması sebebiyle söz varlığında halihazırda var olan ***taş*** kelimesi eklenerek yeni bir terim oluşturmaktadır şeklinde ifade etmiştir (Azılı, 2018, 277). Clauson,da ***bitig taş*** için, "anıt taşı" manasını vermektedir(1972: 303).

(O ek) *Ataçımka* ***bitig taş****ıg*	*"*babacığıma **yazıt taş**ı
Tokıttım beŋigü	hakettirdim, bengü
Taşıg urturtum ataçım	taşı diktirdim. Babacığım,
Bilge ataçım ulu	bilge babacığım, ejderha
Yılka bitidim (Ölmez,2012:172).	Yılında yazdırdım*" (Ölmez,2012:174).*

(O 13) *ataçımka* ***bitig taş****ıg* <……> *[kıl]dım beŋigü*

*"*Babacığımın **yazılı taş**ını <……> ebedî yaptım.*"*(Aydın,2017:126).

(KT K-D) *barkın bedizin* ***bitig taş****ın bėçin yılka yėtinç ay yėti otuzka kop alkdımız'*

*"*Anıt mezarını, süslemelerini, **yazıt taş**ını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik*."* (Aydın,2017:69).

(KT K 12) *bark ėtgüçi bediz yaratıgma* ***bitig taş*** *ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti*

*"*Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) **yazıt** ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi (Aydın,2017:68).

2.2.2. kegde / *kägdä*

kegde < ***Sogd***. kʾγδʾ ~ kʾγδʾkh ~ kʾγδ-

Clauson, **kegde** kelimesinin soğutçadan gelme ihtimalinin olduğunu düşünmektedir. Kelimeye **kâğıt** manasını verir (1972: 710).

Wilkens ise yine Clauson'a benzer olarak, kägdä < Sogd. kʾγδʾ ~ kʾγδʾkh ~ kʾγδ- Papier, Zettel, Blatt (Papier) kâğıt, kâğıt parçası, yaprak *kägdä bitig* Papierdokument kâğıt belge *kägdä yörgä*- in Papier einwickeln kâğıda sarmak şeklinde açıklamaktadır (2021: 352).

Kelime bazı kaynaklarda **kegde bitig** şeklinde geçmektedir. **kegde bitig** için "Çin kağıdına yazılmış not" manası verilir. Şinasi Tekin'in Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları eserinden de hareketle **kegde** için Çinlilerin kendi kâğıt hazırlama yöntemleri ile hazırladıkları kâğıttan bahsedildiğini düşünmekteyiz.

…eligin tozta yapırgakta kägdätä… (Cengiz, 2021: 111).

"…kayın kabuğuna, yaprağa, kâğıda…" (Cengiz: 2021: 177).

(BT XVIII (S99-101) mn ol b*ä*g-nïng özing*ä*, t*ä*gdükd*ä* qoyuńïńta bir k*ä*gd*ä*, bitig ündürüp manga oqïdï

"Prensin yanına gittiğimde göğsünden bir kâğıt çıkardı ve bana okudu." (Zieme, 1996: 85).

2.2.3. mekke / mäkä / mekke(h)

mekke < ***Sogd***. mkʾ < ***Chin***. mo

Clauson, **mekke** için, siyah mürekkep anlamını verip Çinceden gelen "mo" "Siyah; mürekkep" Orta Çince 'mak'; bazı lehçelerde mbak), aynı zamanda Moğolca'da 'beke' olarak bilinen bir Çin kelimesi olduğunu, kelimenin Uygurca'da 'mo' 'mürekkep' anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 766). Wilkens ise, kelimenin Çinceden Soğdca'ya sonrasında Türkçeye geçtiğini düşünür yine Clauson ile benzer olarak mürekkep anlamını verir. mäkä ~ m(ä)kä < Sogd. mkʾ < Chin. mo (Spätmittelchin. muǒk) Tinte, Tusche "mürekkep, Çin mürekkebi" (s./bk. Mo. beke) (2021: 471).

Kâşgarlı DLT'de kelimeyi **mekke(h)** olarak almıştır. Kelime için, "Çinden getirilen bir "nakş"ın (mürekkebin) adıdır. Türkçe kitaplar onunla yazılır. Kef

şeddelidir ve içindeki he'nin (h) aslı da eliftir" şeklinde açıklamıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 523).

*monuñ töpüsinteki **m[e]k[ke]** teg (*Elmalı, 2009: 3).

2.2.4. patar /ptr

patar < ***Sogd***. pttr ~ ptr < ***Skt***. *pattra*

Wilkens, kelimeyi yaprak olarak açıklamaktadır. p(a)tr < Sogd. pttr ~ ptr < Skt. *pattra* Blatt, Folio "yaprak" (→ *padira*, *pitira*) (2021: 554).

Ceval Kaya kelime için, patar: < Skr. pattram "tüy, yaprak, yazma aleti; kâgıt, kitap; at, deve, araba gibi herhangi bir araç" anlamını vermektedir (2006: 175).

(BT XVIII (U 3285) baštïnqï ülüš toquz qïrq ptr

"Birinci kitap, sayfa dokuz ve üç" (Zieme, 1996: 16).

*(Maitr 33) onunç iki **ptr***

"Onuncu bölüm, ikinci yaprak" (Tekin, 2019: 213).

2.2.5. ban

ban < ***Sogd***. pʾn veya ***Chin***. *ban*

Clauson kelime Çince ***pan*** sözcüğünden geldiğini belirtir ve kelime için, "tahta yazı tableti" anlamını vermektedir (1972: 346).

(DKPAM 679-680) *[irpeklerin ö]ñi öñi irpeyürler .. kiñ yi-, -[diz kızart]mıs **banlarta** kısıp temirlig…*

"Büyük (kesici aletlerle) parça parça keserler. Geniş, yüksek ve kızgın **yazı tabletlerinde** sıkıştırıp demirden… (Elmalı, 2009: 180).

2.2.6. tegzinç

Wilkens *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te kelime için, tägzinč Umdrehung, Drehung "döndürme, dönme, devir; Strudel, Welle burgaç, dalga, girdap; Buchrolle kitap tomarı" (vgl./krş. Sogd. prwʾrt, prwrt); Kapitel "bölüm; Spirale (im Schneckenhorn) (salyangozdaki) spiral" açıklamasını yapmaktadır (2021: 691).

Erdal, A grammar of Old Turkic kitabında, ***tägzin-***'*dönmek, döndürmek, etrafında hareket etmek* (türevleri ve /z/ kökenli kelimelerle birlikte, örneğin *tägzinč, tägzim, tägzig* vb.) vs. *tägrä* 'çevreleyen', *tägriglä-* 'bir şeyin etrafında insanları

toplamak', *tägirmi* 'etrafında', *tägirmän* 'değirmen'açıklamalarını yapmaktadır(2004: 85).

(AY 1559-65) *altun oŋlug y(a)ruk yalṭrıklıg kopda kotrulmiş nom eliği atl(ı)g nom bitigda onunc uluş tagẓinc nom biṭiyu okıyu tukadi*

"Altın renkli, parlak ışıklı, herşeyden yuce oğreti şahı adlı oğreti kitabında onuncu bolum sūtra[yı] yazıp okuyup tamamladı." (Gulcalı, 2015: 341).

(AY V 1422-25*) altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmis nom iligi atl(ı)g nom bitigte tört m(a)haraaç t(e)ŋriler t(e)ŋri yalaŋuk tegzinç*

"Altın renkli ısık parıltılı her seyin üstündeki *dharma* hükümdarı adlı *sūtra* metninde dört *mahārāja* tanrısının tanrılar ve insanlar topluluğunu görmesi adlı on birinci bölüm, besinci kitap, *samāpta* (son)(Uçar, 2009: 293).

(AY VI 1322-23) *atl(ı)g̈ iki y(e)g(i)rminç bölök alṭınç tägzinç*

"Adlı 12. bölüm, altıncı kitap" (Ayazlı, 2009: 228).

(BT XXV 2082-86) ädgü ögli y(a)rlıkančučı köŋüllüg, nomlug oronta yükünč yükünü, kılmıš ayıg kılınčlarıg, kšanti kılguluk nom bitig tokuz-, unč tägzinč

"Dokuzuncu parşömen (içinde) Kšanti Kılguluk Nom Bitig, (yani öğretme yerinde (bodhimaṇḍa) işlenen günahları onurlandırmak zorunda olduğu dharma kitabıdır. İyilikseverlik (maitrī) ve merhamet (karuṇā) [itiraf edilmelidir] (Wilkens, 2007: 191).

2.2.7. k(a)lam / kelem

KB'de tanıkladığımız kelime için KB'de "kalem" manası verilmektedir. Wilkens ise, **k(a)lam** < TochA *kalām* < Skt. *kalama* Schreib-griffel, Schreibfeder "yazı kara kalemi, kalem" anlamını verip kelimenin Sanskritçeden Toharcaya sonrasında Türkçeye geçtiğini ifade etmektedir (Wilkens, 2021: 321).

Şinasi Tekin de kelimeye "kalem" manası vermektedir. Kutadgu Bilig'te kelime ***ḳaläm*** şeklinde geçer ve "kalem" manasında kullanılır.

(KB 2426) ***ḳaläm*** *bolmaġınça basurmaz ilig* (Arat, 1947: 256).

"**Kalem** olmayınca, insan onu elinde tutamaz" (Arat, 1959: 180).

...-r biz munta ...yalınlıġ ***kelemin…*** (Tekin, 2019: 119).

"…biz burada …alevli bir kalem" (Tekin, 2019: 235).

2.2.8. küin / kuin / küün

Wilkens, kelimenin Çinceden geldiğini ve "küin ~ küen <Chin. *juan* (Spätmittelchin. *kyan´*) Buchrolle "kitap rulosu; Abschnitt bölüm; Exemplar nüsha" manasını vermektedir (2021: 428).

Zieme, BT XIII'de ***kuün*** "bir top kâğıt, yazı ya da belge" açıklamalarını yapmaktadır (1985: 156).

2.2.9. bitigü

Wilkens, ***bitigü*** Beschreiben, Beschriftung, Schreib-, Tintenfass "üstüne yazma, yazı, kitabe, yazma …, mürekkep hokkası" ***bitigü p(a)ryan*** Schreibzelle yazı,hücresi,yazı,kulübesi ***bitigü ugrısınta*** bei Gelegenheit der Beschriftung (des Inschriften-Steins) "(taş yazıtların) yazıldığı sırada" şeklinde ifade etmektedir(Wilkens, 2021: 182). ***Bitigü*** kelimesi KB'de *kalem* olarak geçmektedir. Kâşgarlı DLT'de ***Bitigü*** için, "Türklerin ve başkalarının yazı takımı (*dewa:t)*" anlamı vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 421).

(KB 1342) ***bitigü*** *bile koldı kâğıd tetig, bayat atı birle bitidi bitig* (Arat, 1947: 152).

"Bu zeki insan kağıt-kalem istedi; Tanrı adı ile başlayarak, bir yazı yazdı" (Arat, 1959:106).

2.2.10. toz

Clauson ***toz*** için, "huş kabuğu" manasını verir. Ve "eğer biri *dhāraṇī yazarsa,* ***tozda*** huş kabuğu üzerine; "bir çeşit yaprak, kâğıt vb." şeklinde yorumlamıştır (1972: 571).

Wilkens ise, ***toz*** Birkenrinde (als Beschreibstoff) "kayın ağacı kabuğu (yazı malzemesi olarak)" (s./bk. Mo. *toos*) olarak ifade etmiştir(Wilkens, 2021: 736). Tietze, ***toz*** 'papirüs gibi "ağacların ince kabuğu"; thin bark of a tree, like the papirüs şeklinde anlamlandırmıştır (2002: 153).

STTP (382) *eligin* ***toz****-ta yapırgak-ta kägdä-tä* (Kılıç Cengiz, 2018: 107).

2.2.11. biir

Uygur metinlerinde fırça için kullanılmış olan ***biir*** kelimesi, Çinceden alınmış olan ***biti-*** "yazmak" fiilindeki ***bit*** "fırça" kelimesinin farklı bir telaffuzu olarak düşünülmektedir (Tekin, 2015).

2.2.12. üjik/üzük

Uygurlar başlangıçta kamış kalem ile yazı yazmışlardır. Bu kamış kalem için Uyg. ***üzük*** kelimesini kullanmışlardır. ***üzük*** kelimesi aynı zamanda "harf, hece" manasına da gelmektedir (Tekin, 2015).

Wilkens kelimenin Soğdcadan geldiğini ifade ederek kelime için, užik <Sogd. ʾwjʾk Silbe, Keimsilbe "hece, tohum hece; Buchstabe", (chin.) Schriftzeichen, Zeichen, Alphabet "harf, (Çin) yazı işareti, işaret, alfabe"; Vers "mısra, dize"; (mit *bitig*) Lesen und Schreiben, Schreibkunst "(*bitig* ile) okuma ve yazma, yazma sanatı, yazı sanatı"; schriftliche Form, Text, Werk, Schrift, schrift- liche Fixierung, Wortlaut "yazılı şekil, metin, eser, yazı, hat, kâğıda dökme, metin"; Literatur, Schrifttum "edebiyat"; Linie "çizgi"; Bez. einer Schriftart (in der chin. Kalligrafie) "(Çin kaligrafisinde) bir yazı türünün adı"; Eintrag "kayıt"; Talisman "tılsım"; zivilisiert "uygar, medeni"; schriftlich "yazılı" (s./bk. Mo. *üsüg*, *üǰüg*) şeklinde ifade etmektedir (2021: 813).

> (AY VII 597-599) *eŋ öŋre sözleyü agızta tutup bo d(a)r(a)nig bışıg kılıp* ***üjikin*** *yaŋılmatın sözlezün*
>
> "İlk önce söyleyip ezberleyerek bu dharaniyi olgunlaştırıp **harfi harfine** yanılmadan söylesin." (Çetin, 2020: 186, 223).
>
> (AY VII) *kayuḍ*a birök *paḍakları* ***üjik****leri* (Çetin, 2020: 165).
>
> (AY VII) *tutup bo d(a)r(a)nig bışıg kılıp* ***üjik****in* (Çetin, 2020: 186).

2.2.13. bitiglik

Clauson ***bitiglik*** kelimesine "yazılmaya hazırlanmış herhangi bir şey (yazı kâğıdı vb.) şeklinde ifade etmektedir (1972: 304).

Wilkens, ***bitiglik*** Schreibstube, Kanzlei, Sekretariat "yazı odası, kalem odası, sekreterlik" anlamlarını verirken (2021: 181). Kâşgarlı DLT'de ise Clauson'un açıklamasına benzer olarak, ***bitiglik*** için "yazmak için hazırlanan herhangi bir şey" anlamını vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 223).

2.2.14. Uç

Kelimeye DLT'de rastlanmaktadır. Kâşgarlı ***uç*** için, "dağ ağaçlarından bir ağaçtır ki ondan Türkçe yazmak için kalemler yapılır. Baston ve iğ de yapılır" şeklinde açıklamıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 16).

2.2.15. dävat

KB'de tanıkladığımız kelime için KB'de "hokka" manası verilmektedir.

(KB 3714) ***ḏävat*** *ḳoldı kagaz kötürdi ḳaläm* (Arat, 1947: 373).

"Hokka ve kâğıt istedi, eline kalem aldı" (Arat, 1959: 170).

2.2.16. levḥ

Taranan metinler arasında KB'de tanıkladığımız kelime için KB'de "kâğıt" manası verilmektedir.

(KB 2227) *törütti yorıttı bu* ***levh****-u kalem* (Arat, 1947: 238).

"Tanrı bu alemi yaratmadan önce, **levh** ile kalemi yaratmış" (Arat, 1959: 167).

2.2.17. yartu

DLT'de tanıkladığımız kelime için Kâşgarlı, "yonga; (yongaya benzetme yoluyla) üzerine yazı yazılan nesne" şeklinde ifade etmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 360).

2.2.18. cuza

Wilkens *Handwörterbuch des Altuigurischen* adlı kitabında tanıkladığımız kelime için, ***čuža*** <Chin. *zhu sha* (Spätmittelchin. *ʦyă ʂa:*) Zinnober (auch als Tinte) "zincifre, kırmızı renkli doğal cıva sülfür (**mürekkep olarak da kullanılır**); zinnoberrot, Zinnoberrot, mit Zinnoberrot geschrieben zincifre kırmızısı, zincifre kırmızısıyla yazılmış" açıklamalarında bulunmaktadır (Wilkens, 2021: 241).

2.3. Yazı Kavram Alanına Ait Filler

2.3.1. Biti-

Kelimenin kökenine baktığımızda Çinceden ödünçlenen Çin. ***bi*** 'yazı fırçası // writing brush; pencil' ve Türkçe +i- ekiyle oluşmuş bir fiildir (Ölmez, 2021, 619-629). İlk defa Küli Çor, Kül Tėgin, Bilge Kağan ve Ongi yazıtlarında görülür. Tunyukuk yazıtında ise sadece bir kez ***bitit-*** fiili ile karşılaşılır (Ölmez, 2021: 619-629).

(O ek 1) *Ataçımka* ***bitig taşı****g* "babacığıma **yazıt taşı**

(O ek 2) *Tokıttım beŋigü* hakettirdim, bengü

(O ek 3) *Taşıg urturtum ataçım* taşı diktirdim. Babacığım,

(O ek 4) *Bilge ataçım ulu* bilge babacığım, ejderha

(O ek 5) *Yılka* ***bitidim*** (Ölmez,2012:172). Yılında **yazdırdım***"* (Ölmez,2012:174).

(KT G 13) *bo bitig bitigme atısı yol<l>ug tėgin* ***bitidim***

"Bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tegin (ben) ***yazdım*** (Aydın,2017:51)

(*KÇ 28) bilmez biligin biltökümün ödökümün bunca bitig* ***bitidim***

"(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı **yazdım** (Aydın,2017:139).

Biti- fiili için Wilkens, **biti-** schreiben, beschreiben, kopieren, täto- wieren "yazmak, yazı ile doldurmak, kopya etmek, dövme yapmak" (s./bk. Khotansak. *pīr-*, Mo. *bičі-*) olarak ifade etmektedir(2021: 181).

(DKPAM 3557) [*...]T' bitiyü*

"…yazarak" (Elmalı, 2009: 217).

(AY VII 178) *öz öz yıŋaklarınta* ***bitiserler*** (Çetin, 2020: 151).

(AY VII 179) ***bititserler*** *ol evte yaşın tüşmez* (Çetin, 2020: 151).

"***bitiserler, bititserler*** iki kelime de ***yazmak*** manasındadır" (Çetin, 2020: 235).

(AY 369) *-lar ..* ***bitidiler bititdiler*** *[okıdı]*-(Kaya, 2021: 95).

"-lar…**yazdılar yazdırdılar**" biçiminde ifade edilebilir.

(AY 10524) ***bitimiş bititmiş*** *k(e)rgek* (Kaya, 2021: 420).

"Yazmış yazdırmış şeklinde açıklanabilir"

(Maitr 50/6) *nom işidip nom bitig* ***bitimiş***

"Vaazı dinleyip dini eserleri **yazdğı**" (Tekin, 2019: 226).

Tietze biti- fiili için, "EOsm. biti I/bitik 'yazılmış şey, mektup, senet, kitap' TS 615–619, DS 710 <ETk. bitig a.m. Clauson 1972 s. 303, G. Doerfer 1965 II, no. 717 [biti– 'yazmak' fiilinden]. Ben yarın Māhiyāra biti göndereyim, yarın bir gün gelsün. (Ferec 855/1451 v. 14b). Bitüŋ geldi vü oḳıduḳ sözini, Delim aġırladuḳ èlçüŋ özini. (Faḫrī 1974 [1367] no. 2202). EOsm. biti– 'yazmak; insanın alnına yazmak, takdir etmek' TS 619–620 <ETk. biti– a.m. (Clauson, 1972, 299–300)." Açıklamalarını yapmıştır (2002: 613).

Kâşgarlı DLT'de ise ***biti-*** fiil için, "yazmak" manasını verip örnek olarak: *er bitig* ***biti.di*** "adam kitabı **yazdı**" şeklinde ifade etmektedir(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 334).

biti- fiili için KB'deki örnekler ise şöyledir;

(KB 1342) *bayat atı birle* ***bitidi*** *bitig* (Arat, 1947: 152)

"Tanrı adı ile başlayarak bir yazı **yazdı**" (Arat, 1959: 106).

(KB 3896) *kalem aldı elgin* ***bitidi*** *bitig*(Arat, 1947: 393).

"Kalemi eline alıp mektup **yazdı**" (Arat, 1959: 213).

(KB 6505) *tilim sözledi söz* ***bitidi*** *elig*(Arat, 1947: 641)

"Dilim söyledi elim de bunu **yazdı**" (Arat, 1959: 466).

Örneklerden de hareketle ***biti-*** "yazmak" fiili yazıtlardan itibaren Eski Türkçenin tamamında anlamını muhafaza etmektedir.

2.3.2. tokı-

Clauson ***tokı-*** fiili için "bir şeye vurmak, çarpmak, ya da bir şeyi çarparak, vurarak etkisi altına almak" anlamını verir. Ve Metaforik ve geniş bir anlamının olduğunu belirtir. Örnek olarak: "düşmanı yenmek", *temürçi kılıç tokıdı* "demirci bir kılıç dövdü" örneklendirir. ***Tokıt-*** fiili için ise, yine ***tokı-*** ile aynı anlam yelpazesine sahip olduğunu, "bir şeyin dokunmuş olmasını sağlamak anlamını verip *taş tokıtdım*

"bir (anı) taşı toprağa dikilmesini sağladım", *beŋgü taş tokıttım* "ebedi taş diktirdim" örneklerini vermektedir (Clauson, 1972: 467).

Wilkens ise, ***tokı-*** schlagen, einschlagen "dövmek, vurmak, çakmak, kırmak; (Wind) wehen (rüzgâr) esmek; weben dokumak; (Flut) erfassen (sel) yakalamak; (Putz, Malgrundierung) an- bringen (astar boya) sürmek, sıvalamak; (Bau, Mauer, Stadt) errichten (bina, duvar, şehir) yapmak, kurmak; (Trommel) rühren (davul) çalmak; klopfen vurmak; (mit Dat.) eintauchen (in) (tr.), tunken (yönelme hâliyle) daldırmak, batırmak, banmak; mi- schen, (um)rühren, verrühren (mit) karış-tırmak, çırpmak, çalkalamak (s./bk. Mo. *dokï-*)" ***tokı- batur-*** (Flut) erfassen und untergehen lassen (sel) yakalamak ve batırmak *tokı- toŋla-* schlagen dövmek, vurmak" "***tokı- toŋla-*** *kına-* schlagen, peitschen und bestrafen dövmek, vurmak ve cezalan- dırmak" ***tokı- tültür-*** "schlagen, prügeln dövmek, vurmak, dayak atmak *tokıp yay-* (Wasser, Gewässer) aufwühlen (su) dalgalandırmak anlamlarını verir." ***tokıt-*** fiili için ise yine ***tokı-*** fiiline paralel olarak, ***tokıt-*** "geschlagen werden dövülmek, vurulmak; (vom Wind) gepeitscht werden, angeweht werden, (von Wasser) mitgerissen werden (rüzgâr tarafından) kamçılanılmak, uçurulmak, (su) sürüklenilmek; (Trommel) schlagen lassen (davulu) çaldırmak; schla- gen vurmak; beeinträchtigt sein zede- lenmiş olmak; (Inschrift) einmeißeln lassen, eingravieren lassen (kitabe) keski kalemiyle oydurmak, kazıtmak" şeklinde ifade etmektedir(2021: 726, 727).

yürüŋ pra kuşatarė yadtı[lar] küvrüg ***tokıp*** *labay ürtiler taluyka kirgeli anuk boltılar* (Elmalı, 2022: 79-80).

"Beyaz güneşlikler (gölgelikler) açtılar. Davul ***çalıp*** labai üflediler (ve) denize girmek (yelken açmak) için hazırlandılar" (Ekmen, 2024: 167).

Tietze, ***dokı– I/tokı–/doku– I/toku–*** 'vurmak, kakmak, cakmak' DS 1541, 3945, TS 1196– 98 <ETk. ***toḳı–*** a.m. Clauson 1972 s. 466; aslı muhtemelen ses taklidi kelime olan ***toḳ*** + isimden fiil yapan ***–ḳı–*** genişlemesi M. Erdal 1991 II, 468. *Hem oġlı adını aḳçadan oḳıdı, | Ṣanayıduŋ anı kimse doḳıdı.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 288 no. 664). Biçiminde ifade etmiştir (2002: 413).

Kâşgarlı ise DLT'de ***tokı-*** fiili için, Oğuzcada (birisini) dövmek, dokumak, (akarsu) boğup götürmek, (cin) çarpmak, (madeni) şeyleri dövmek, ***tokıt-*** için ise yine fiil kökü ile aynı anlam dairesinde, dokutmak, (boyun) vurdurmak, (madeni şeyleri) dövdürmek gibi anlamlar vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

Marcel Erdal ise, "tokı-" fiilinin bazı Türk dillerinde "tokkı-" şeklinde de geçtiğini ve sözcüğün +kI- eki ile türemiş bir yansılamalı fiil olabileceğini ifade etmektedir (Erdal, 1991: II, 468).

(KT K 6) *'tokuz erig egire tokıdı…' "dokuz askeri, etrafını sararak mahvetti."*

Burada fiilin "vurmak, öldürmek" biçiminde kullanıldığını görmekteyiz.

(BK G 8) *töŋker tagda tegip tokıdım* "Töngker Dağı'nda saldırıp öldürdüm"

(KT G 12 – 13) ….beŋgü taş tokıttım…. Ėrig yėrte beŋgü taş tokıttım bitidim… "Ebedî taş yaptırdım…. Ulaşılabilir yerde ebedî taş kazıttım, yazdırdım."

Yukarıdaki örnekleri ve yapılan açıklamaları bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse; fiilin vurmak, dolayısıyla öldürmek gibi bir anlamının olduğu açık bir şekilde gözükmektedir. Fakat yazı yazmak ya da yazdırmak gibi bir anlamının varlığı bize göre söz konusu değildir. Aynı satırda *(KT G 12 – 13)* hem ***tokıttım*** hem ***bitidim*** yazılması iki farklı şeyden bahsettiğini açıkça göstermektedir. Bir başka deyişle yazmak anlamını veren bir fiil varken neden biti- fiilini kullanma ihtiyacı duyuldu? Bu soru bize ***tokıt-*** fiilinin manasının *yazmak* olamayabileceğini ve "şekil vermek" gibi bir anlamının (yani yazıtın hazırlık aşamaları düşünüldüğünde yazıdan önceki aşama olabilir) olabileceğini düşündürmektedir.

Bu konuyla ilgili Ongi yazıtında geçen şu satırlar aslında yazıtın oluşum aşamalarını bize gösterip hangi fiili ne şekilde anlamamız ya da anlamlandırmamız gerektiğini göstermektedir:

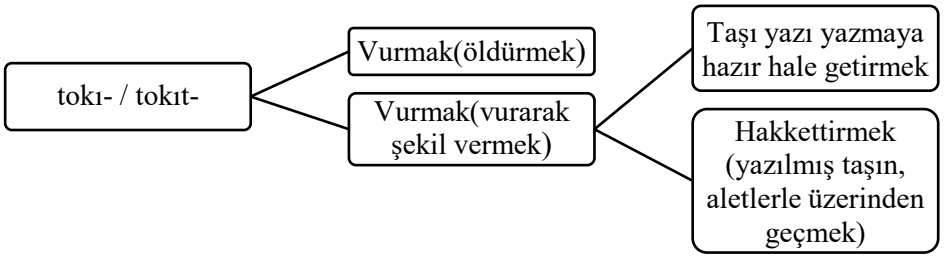
(O ek 1) *Ataçımka* ***bitig taşıg***	*"*babacığıma **yazıt taşı**
(O ek 2) *Tokıttım beŋigü*	hakettirdim, bengü
(O ek 3) *Taşıg urturtum ataçım*	taşı diktirdim. Babacığım,
(O ek 4) *Bilge ataçım ulu*	bilge babacığım, ejderha
(O ek 5) *Yılka* ***bitidim***(Ölmez,2012:172).	Yılında **yazdırdım***"* (Ölmez,2012:174).

Buradaki fiillerin kullanım sırası aslında bize bir yazıtın nasıl oluştuğunu ve aşamalarını net bir şekilde göstermektedir. Burada anlaşılıyor ki taş önce ***tokı-*** fiili

kullanılarak (yazı yazmaya hazır şekle getirilmek) üzerine yazı yazılacak hale getirildiğini bu bağlamda ***tokıt-*** "yazdırmak" yerine "yazı yazmaya hazır hale getirmek ya da yazı taşı oluşturmak" gibi bir anlamının daha yerinde olabileceğini düşündürmektedir.

Yukarıdaki örnek satırları ve incelemeleri bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse; ***tokı-, tokıt-*** fiillerinin vurmak, dolayısıyla öldürmek aynı zamanda da şekil vermek gibi bir anlamının olduğu açık bir şekilde görünmektedir. Fakat yazı yazmak ya da yazdırmak gibi bir anlamının varlığı bize göre söz konusu değildir. Aynı satırda hem ***tokıttım*** hem ***bitidim*** denmesi iki farklı şeyden bahsedildiğini açıkça göstermektedir. Bir başka deyişle halihazırda "yazmak" anlamını veren bir fiil varken neden ***biti-*** fiilini kullanma ihtiyacı duysunlar? Bu soru bize ***tokıt-*** fiilinin manasını yazmak olmayabileceğini ve satırlardaki anlamlandırma sorununun giderileceği anlamının "şekil vermek, hakkettirmek" yani yazıtın hazırlık aşamaları dikkate alındığında, yazıdan önceki son aşama olduğunu düşündürmektedir. ***tokıt-*** fiili ile yazı yazmaya hazır hale getirilip ve/veya yazıt şekli verdikten sonra yazma işlemine geçilmiş olmalıdır. Kaldı ki özellikle kağanlık yazıtlarındaki satırların belli bir nizamla ve düzgün bir biçimde yazıldığı düşünülürse yazıt şekli verilmiş ve yazı yazmaya hazır hale getirilmiş taşa belki de bir fırça ve mürekkeple yazıların yazıldığı daha sonra yazıların üstünden keski ve çekiç benzeri bir aletle oyulduğu ihtimalinin çok daha güçlü olduğu düşünülmelidir. O halde zaten üzerine yazı yazılmış bir taşın üstünden çekiç ve keski yardımıyla geçmenin aslında "yazmak" olmadığını "oymak, hakkettirmek, şekil vermek" anlamlarının daha yerinde olacağını düşünülmelidir.

2.3.3. tokı- / tokıt- fiilinin kavram alanı şeması

Şekil 7: tokı- / tokıt- fiilinin kavram alanı

2.3.4. ur-

Clauson ***ur-*** fiili için, "Bir şeyi koymak (bir yere, içine) ve/veya (birini veya bir şeyi) vurmak" anlamını vermektedir. ***urtur-*** fiili için ise, ***ur-*** fiiliyle aynı anlamda olduğunu ifade eder ve şu örnekleri verir: *için taşın adıncığ bediz urturtım* "içine dışına süslemeler yaptırttım"(Clauson, 1972: 196, 210).

Wilkens fiil ile ilgili olarak, ***ur-*** "setzen, stellen, legen koymak; (Diadem, Krone) aufsetzen (taç, alın çemberi) takmak; hineinsenken içine batırmak; auflegen üstüne koymak; hinzufügen eklemek, kat- mak; deponieren (depoya) yatırmak; (Futter) auslegen (yem) sermek; beladen yüklemek; anbringen takmak; (Gerücht) in die Welt setzen, in Umlauf bringen (söylenti) çıkar-mak, (dedikodu) dolaşmak; (Überlegung) an- stellen (düşünceye) varmak; schlagen vur- mak, dövmek; (mit einem Geschoss) treffen (bir mermiyle) vurmak; werfen atmak, fır-latmak; richten yöneltmek, doğrultmak; (Namen) geben (ad) vermek; (Maß) festlegen (ölçü) tespit etmek; sich anstrengen| gayret etmek, çabalamak; (Segen) erteilen (rahmet) vermek; (Hilfsverb) eine Handlung mit Kraft ausführen (yardımcı fiil) bir işi kuvvetle gerçekleştirmek" gibi geniş bir anlamlandırma yapmaktadır. ***urtur-*** fiili için ise, "aufladen lassen yükletmek, vurdur- mak; bauen lassen" yaptırmak anlamını vermektedir(2021: 802, 803).

Kâşgarlı DLT'de ***ur-*** için, "vurmak, dövmek" manasını vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

Ol erig urug urdı "o adamı öyle bir dövdü ki" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 166).

Ol kulun urdı "o kölesini vb. dövdü" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 86).

(KT D 33) *yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüziŋe başıŋa bir t[egmedi]*

"Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına biri (bile) değmedi."

Görüldüğü gibi bu satırda; zırhına ve kaftanına yüzden fazla ok vurulduğundan bahsedilmektedir. Ortalama yüzden fazla ok vurulduğunun anlaşılması için büyük olasılıkla çatışma sonrasında zırhtaki ve kaftandaki ok izlerinin sayılması suretiyle böyle bir kanıya varılmış. Burdaki ur- fiili bize, vurmak manasının yanında mecaz bir anlamının da olduğunu ve izi kalmak (kazımak, okun zırhta biraktığı iz) manasında kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

KT D 36 '....bir erig okın urtı ėki erig udşuru sançdı' '.....bayırkunuŋ ak adgırıg sıyu urtı' "".....bir askeri okuyla vurdu. İki askeri takip edip mızrakladı.", "...Bayırku'nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar."

KT G 10-11 '...türük bodun tėrip ėl tutsıkıŋın bunta urtum yaŋılıp öldikiŋin yeme bunta urtum neŋ neŋ sawım <bar> erser beŋgü taşka urtum….' "Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım(yazdım), yanılıp öleceğinizi de buraya kazıdım(yazdım). Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım(yazdım)

Bu satırlarda da yine ebedi taşa kazıdım yani izimi bıraktım denildiği ve bir diğer anlamının yazmak olduğunu göstermektedir. Bu da, eğer Türklerin kendi alfabesini icat ettiklerini (ideogramların duvarlara kazınması) Köktürkçenin kökeni olarak kabul edersek yazmak fiilinin ilk örneklerinden birinin belki de ilkinin ***ur-*** fiili olma ihtimalini düşündürmektedir.

Diğer satırlarda da dikkat çeken bir diğer örnek ise, ur-, urtur-, fiilleri *bediz urturtum "*süslettim", şeklinde süsleme kelimesinden önce kullanılması, (süslemek için kazımak gerekir yani anlamlı izler ya da şekiller) yazı dışında, şekillerle ilgili olduğundan, bizi yine aynı sonuca götürmektedir

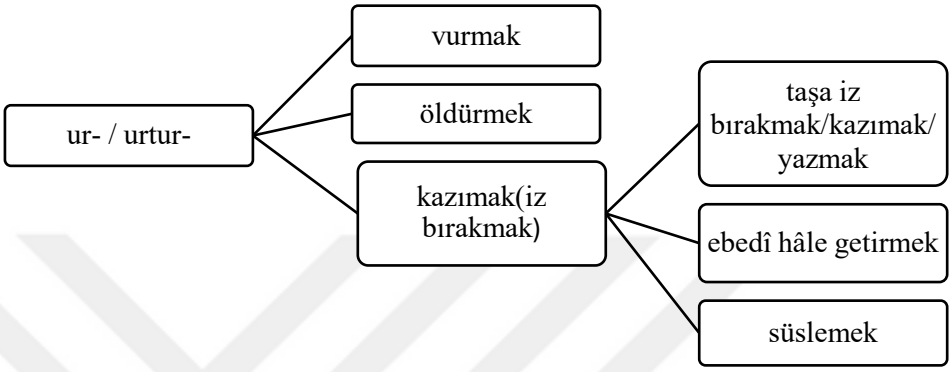
Bu konuyla ilgili yine Ongi yazıtında geçen şu satırlar aslında yazıtın oluşum aşamalarını bize gösterip hangi fiili ne şekilde anlamamız ya da anlamlandırmamız gerektiğini göstermektedir:

(O ek 1) *Ataçımka **bitig taşı**g*	"babacığıma **yazıt taşı**
(O ek 2) *Tokıttım beŋigü*	hakettirdim, bengü
(O ek 3) *Taşıg urturtum ataçım*	taşı diktirdim. Babacığım,
(O ek 4) *Bilge ataçım ulu*	bilge babacığım, ejderha
(O ek 5) *Yılka **bitidim***(Ölmez,2012:172).	Yılında **yazdırdım** *" (Ölmez, 2012: 174).*

Buradaki fiillerin kullanım sırası bize yine ***tokı-*** maddesinde açıkladığımız gibi bir yazıtın nasıl oluştuğunu ve aşamalarını net bir şekilde göstermektedir. Burada anlaşılıyor ki taş önce tokı- fiili kullanılarak şekil veriliyor daha diğer yazıtlarda da gördüğümüz ur- fiili ile yani kazımak, iz bırakmak suretiyle ve süslemelerle (bedizlerin de ur- fiiliyle kullanıldığını düşünürsek) taş ebedi bir hal alıyor ve en son aşama olarak da biti- fiili kullanılarak yazılacak şeyler yazılıyor.

ur- / urtur- fiilleriyle ilgili olarak; fiilin anlamlarından birinin "vurmak" bir diğer anlamının da "kazımak" suretiyle şekiller çizmek ve/veya iz bırakmak olduğu aşikardır. Bu anlamlar bize Türkçenin ***biti-*** "yazmak" fiilinden önce "yazmak" için kullanılan fiilin, belki de Türkçenin ilk "yazmak" eylemi için kullanılan fiilin ***ur-*** olabileceğini düşündürmektedir.

2.3.5. ur- / urtur- fiilinin kavram alanı şeması

Şekil 8: ur- / urtur- fiilinin kavram alanı

2.3.6. evir-

evir- / ävir- "çevirmek, tercüme etmek(bir dilden başka bir dile)" anlamlarında kullanılan fiil için Clauson, Temelde 'bir şeyi döndürmek', çeşitli özel kullanımlar ile örnek olarak 'bir tekerleği döndürmek, (yüzü, birine doğru çevirmek ve erken dönemlerde 'bir şeyi çevirmek "bir dilden başka bir dile," biçiminde yorumlamaktadır(Clauson, 1972: 14).

Wilkens ise, fiili ***ävir-*** olarak almış ve fiil için, "drehen, wenden, umwenden döndür- mek, çevirmek; (Puṇya = religiöses Verdienst) übertragen, zuwenden, überantworten (Puṇya = sevap) devretmek, yöneltmek, tes- lim etmek; übersetzen, (in eine andere Sprache) übertragen çevirmek, tercüme etmek; auf den richtigen Weg lenken, recht- leiten doğru yola yöneltmek, göndermek; sich wenden (an), ersuchen yardım rica etmek, müracaat etmek; abwenden uzak- laştırmak; Abstand nehmen (von) (bir şeyden) vazgeçmek; (j-n) abbringen (von), abhalten (von) (birini bir şeyden) vaz-geçirmek, (bir şeyden) alıkoymak." ***ävir- agtar-*** "übersetzen çevirmek, tercüme etmek" biçiminde açıklamaktadır (2021: 130).

(Maitr 19, 52) *(tü)rk tilinçe evirmiş maytrısimit* (Tekin, 2019: 68)

"Türk diline çevirdiği Maytrısimit" (Tekin, 2019: 204).

BT XXVIII **(**U 4627 G 103) türk tilincä ävirü tägintim: kayu

"Türk diline çevirebildim onu(hangi)"

2.3.7. agtar-

Clauson fiili ***ağtar- / axtar-*** biçimiyle almaktadır ve fiilin anlamı için, "bir şeyi çevirmek yuvarlamak ve bir kitabı vs. bir dilden başka bir dile çevirmek manasında açılar ve ***evir-*** fiiliyle benzer manada olduğunu belirtir ve ***tavgaç tılıntın ikileyu türk tılınça axtarmış*** "ikinci olarak bunu Çince 'den Türkçe' ye çevirdi" cümlesini örnek olarak vermiştir. (1972: 81).

Wilkens ise fiil için, ***agtar*** "übersetzen tercüme etmek; herum- gewirbelt werden çevresinde etrafında döndürülmek; herumwirbeln kendi etrafında dönmek; kentern alabora olmak" şeklinde açıklar ve fiile örnek olarak: ***agtar- ävir-*** übersetzen tercüme etmek ***agtar- toŋtar-*** herumwirbeln kendi etrafında dönmek *agtarguluk iš küdüg* Arbeit des Übersetzens çevirme işi, çeviri işi ***agtarmıš nomlar*** übersetzte Lehrtexte tercüme edilmiş öğreti metinleri *agtaru toŋtaru tägzin-* herumwirbelnd kreisen kendi etrafında dönerek dönmek şeklinde açıklar ve bunlara paralel olarak fiilin edilgen hali için ***agtarıl-*** "tercüme edilmek, çevresinde etrafında döndürülmek" fiilin ettirgen yapısı için ise, ***agtart-*** "tercüme ettirmek" şeklinde açıklamıştır(W 2021: 21).

Erdal ise, "Bir şeyi atmak, çevirmek veya yuvarlamak, tercüme etmek" şeklinde anlamlandırır, Uygur alfabesiyle ve Maniheizm ve Brâhmi yazımında ***agtïn-*** . Olduğuna dikkat çekmektedir (Erdal, 2004: 78).

Fiil DLT'de ***axtar-*** "tersyüz etmek, devirmek, yıkmak; kürekle aktarmak" ve ***agtar-*** "yere vurmak, yere sermek" iki biçimde karşımıza çıkmakta ve anlamlandırılmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 105, 253).

(Maitr 34, 17-18) *toḫrı tilintin türk tilinçe* ***aḳtarmış*** *maytrısimit nom bitigde*

"Tohar dilinden Türk diline **çevirdiği** Maytrısimit adlı din kitabında" (Tekin, 2019: 214).

(BT XXI 99-100) anta ken bir uuč[lu]g köŋülin nom agtargalı [bolt]ı: kšan üdüg boš ärtürm[äd]in [äd]in "Öğretim metinlerini konsantrasyonla, bir anın bile boş geçmesine izin vermeden tercüme edin." (Wilkens, 2001: 171).

(HT VIII-45-48) bo muntag üküş edgülerniŋ kapıgı üçün anın öŋreki savlarıg biltürgeli samtso açari t(a)vgaç tilinça agtardı.

"Pek çok iyiliğin kapısı olduğu için, Tripitaka ustası onu Çince'ye çevirerek orijinal(?) üslubunun bilinmesini sağladı." (Röhrborn, Mayer, 1996: 19).

2.3.8. yaktur-

Clauson fiil için "yakmak, merhem sürmek, ateş yakmak" gibi anlamlar vermektedir (1972: 900).

Wilkens fiil için, ***yaktur-*** "drucken, drucken lassen, abziehen (eines Drucks auf Papier), auf Druckplatten schneiden lassen, auf Druckstöcke eingra- vieren lassen basmak, bastırmak, (baskıyı kâğıda) çıkarmak, baskı kütüğünü oydurmak, baskı kalıbına yazı oydurmak" şeklinde bir açıklama yapmaktadır (2021: 856).

Kâşgarlı ise DLT'de fiil için, "yakmak için emir vermek, dokundurtmak, yakı yakmak için emretmek, yakı yaktırmak" şeklinde ifadelerde bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

(BT XXIII 338-340) *alku türlüg adalarta umug boltačı, arıš arıg bo yetikän sudur ärdinig, agzanıp miŋ küün tükäl* ***yakturup***

""Bu, her türlü sıkıntıda sığınılacak olan saf Yetikän sudur-Cevheri okunmuş ve bin kopya tamamen **basılmış** ve başkalarına dağıtılmıştır."(Zieme, 2005: 149).

(BT XXVI T. 293 8a6(6-7) *arıg-latıp tamga-ka entürüp* ***yakturup*** *ülätmiš buyan küčintä*

"(bu eseri) seçtik, baskı kalıplarına yerleştirdik ve **basılmasını** ve dağıtılmasını sağladık" (Kasai, 2008: 61).

2.3.9. kotur-

Wilkens fiil için, ***kotur-*** "kopieren, drucken kopya etmek, basmak" manalarını vermektedir (2021: 398).

2.3.10. arıglat-

Wilkens fiil için, ***arıglat-*** "eine Druckvorlage schreiben lassen (Blockdruck) basılacak metni yazdırmak (basma eser)" manalarını vermektedir (2021: 61).

2.3.11. entür-

Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* adlı kitabında tanıkladığımız fiil için, ***entür-*** "setzen, einsetzen, herablassen koymak, yerleştirmek, tatbik etmek, tenezzül etmek; herabsteigen lassen, nach unten brin- gen indirmek, aşağıya götürmek; nieder- drücken aşağıya basmak; auf Druckplatten schneiden lassen, auf Druckstöcke eingra- vieren lassen, niederschreiben, schreiben baskı kütüğünü oydurmak, baskı kalıbına yazı oydurmak, kaleme almak, yazmak; sich er- niedrigen lassen kendini alçaltmak; Verse dichten, in Verse bringen manzum hâle koymak, manzum hâle getirmek" biçiminde ifadelerde bulunulmaktadır. Ve ***yaktur-*** fiili ile benzer manada olduğuna dikkat çekilmiştir (2021: 259).

2.3.12. Çek-

DLT'de tanıklanan kelime için Kâşgarlı, "yazıya noktalar koymak, noktalama" anlamlarını vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

2.3.13. çızın-

Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* kitabında tanıkladığımız kelime için Wilkens, schreiben, aufzeichnen "yazmak, not etmek" anlamlarını vermektedir (Wilkens, 2021: 231).

2.3.14. çız-

Wilkens'in Handwörterbuch *des Altuigurischen* kitabında tanıkladığımız kelime için Wilkens, "zeichnen (Linien ziehen) çizmek (çizgi çekmek); vorzeichnen, skizzieren taslak çiz- mek, taslağını yapmak; schreiben, nieder- schreiben yazmak, kaleme almak" biçiminde ifadelerde bulunmuştur (2021: 231).

2.4. Yazar / Yazı Görevlisi Kavram Alanına Ait Terimler

2.4.1. Bitkäçi / Bitikçi

Eski Türkçenin tamamında tanıkladığımız kelime için Clauson, "kâtip, sekreter" anlamlarını ve bunların yazında "yazar" anlamını vermektedir (1972: 304).

Clauson'a benzer olarak Wilkens de ***bitigüči*** için "kâtip" manasını vermektedir. Bunun yanında ***bitkäči*** ve ***petkäči*** kelimelerine de yine paralel olarak aynı anlamı vermiştir (1972: 182).

Kâşgarlı ise DLT'de kelimeyi ***bititgüçi*** olarak almış ve "yazdırtan" anlamını vermiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 332).

2.4.2. ılımġa / ılımġa / elımga

Wilkens kelime için sadece "bir unvan ya da bir kişinin adının bir bölümü" açıklamasını yapmıştır (2021: 255).

> Barutcu'nun yazısından hareketle KB'de üç defa geçmekte olan ılımġa <*él ımġa sözüğü birleşik bir kuruluştur ve Türk unvanlarında sıkça görülen *él çor, él teber* vd. ile karşılaştırabilir. ***ımga*** Çin kaynaklarında Türk unvanları listesinde geçmektedir.
>
> Kâşgarlı DLT'de "malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar" olarak tanımlamaktadır. Kâşgarlı, ***ılımga*** için ise "hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kâtip" şeklinde açıklamaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 74). DLT'de açıkça görülmektedir ki ılımgalık, Hakanın yarlık ve bitiglerinin Türk yazısı ile yazan kâtip olarak sınırlanmıştır. DLT'de ***bitigçi*** yoktur ancak ***ılımga*** terimi KB ile paralellik sağlamaktadır. Tekin hem ***ımġa*** hem de ***ilımġa/ılımġa*** için Karahanlı eserlerindeki kayıtlara dikkat çeker. Herhâlde Karahanlı toprak satış senedinde bizim için önemli olan, diğer tanıkların aksine ***ımġa*** görev unvanını taşıyan tanık ile resul-dar "sarayda elçilerin maiyetinde görev yapan memur", "bazı Orta çağ İslam devletlerinde elçilere mihmandarlık yapan saray görevlisi". Tekin, ***ımġa*** ve ***ilımġa*** ile ilgili açıklamasında, ***ilımġa***'nın ilk parçasını Kâşgarlı'nın "iki hakan arasındaki barış" tanımını yaptığı ***il*** sözcüğü ile açıklar ve yazı yazabilen ımġalara ilımġa dendiğini belirterek onların özellikle Kâşgar'ın doğusundaki idarecilerle, özellikle Müslüman olmayan Uygurlarla yazışmalara baktıklarını ve bu yüzden

belgenin sonunda Uygur yazısı ile imzalarını attıklarını söyler. Bu açıklama él teber, él teriş, él ögesi gibi terimlerdeki él/il 'devlet; ülke' parçasıyla bir ve aynı olması gerektiğinden kabulü güçtür. Kâşgarlı'nın 'iki hükümdar arasındaki barış' anlamını verdiği il sözcüğü de bu unvanlardaki él/il 'devlet; ülke'den gelişmiş olmalıdır. Bu toprak satış senedi, hem resul-dar, hem ımġa hem de ḫācib'i Türk-Uygur yazısı ile tanıklıklarını beyan edip imzalarını atmalarından dolayı gerçekten ayırır ve onları doğrudan saray divanına bağlar. ***İlımġa/ılımġa***, 10. yüzyılın ilk yarısından Iduk-Kut Uygur Hanlığı İdaresinden Merkez Mani Tapınağına verilen Uygur harfli talimat-name değerindeki bir yarlıkta da üç kez tanıklanmıştır: 004. mojak ilımġa tutuḳ, 009. [(t)aġay bars ılı(mġa)], 015-016. öŋtünki n(ä) yıġġu tirgü bar ärsär ilımġa satırlarıdır (Barutcu, 2017).

İlımġa sözcüğünün ilişkili ad-sanlarla KB'de geçtiği yerlere bakılırsa, bâb başlıklarında, 4146'da "gönül sırrını sağlam ve sıkı bir biçimde tutmaları ve aynı zamanda ağızlarından söz kaçırmamaları gerektiği" ifade edilerek ***bitigçi*** ile ***bitigçi ilımġa*** olarak ve ilk dizesinde sü başı ve ḫācib kurlarının sayıldığı 4065'in ikinci dizesinde söz aç- eylemi ile ilişkisi kurularak tek başına bulunur (Barutcu, 2017).

(KB 2928) *yalawaç bitigçi ḳalı bolsa yig / anıŋ yası ilke toḳır ay tetig*

(KB 4048) *bitig bilse saḳış aġıçı bolur / uḳuş ög ked erse bitigçi bolur*

(KB 4145) *aġılıḳḳa ḳılsa aġıçı sini / bütün çın bolup sen yorıġıl köni*

(KB 4146) *bitigçi ilımġa bolunsa özüŋ / köŋül sırrı bek tut çıḳarma sözüg*

(KB 4065) *ḳayusı sü başı ḳayusı ḫācib / ḳayusı ilımġa bolur söz açıp*

(KB 5913) *üçünçi tetig uz bitigçi bolur / kiriş hem çıḳış bilse ḳaznaḳ tolur*

KB'deki veriler dikkate alındığında, bitigçileri üç devlet görevlisi ile doğrudan ilişkilendirebiliriz. Bunlar ***yalawaçlar***, ***aġıçılar*** ve ***ilımġalar*** olarak karşımıza açıklamaları ile çıkarlar. Bitigçi'nin yalawaç'la ilişkisi bitigçi'nin varsa bitigdeki yanlışını bitig muhatabına düzelterek doğrusunu iletmek iken, ilımġa ve aġıçı 'hazinedar' ile ilişkisi hesap-kitap bilmeleri (bitig saḳış bil-) üzerine kuruludur. Bu ilişkide bitigçilerin ***ilımġa*** ve ***aġıçılarla*** beraber devletin tutulan defterlerle kayıt altına alınan gelir giderlerinin hesap-kitabı işlerinde üstlendikleri görevi de işaret ettiğini görülmektedir. Türkistan Türk bürokrasisinde Karahanlılardaki bitigçilerin yerini daha

sonra baḫşılar alırken, ağıçı ve ilımġaların yerini ise basḳaḳların aldığı anlaşılmaktadır (Barutcu, 2017).

2.5. Yazı Kavram Alanına Ait Diğer Terimler

2.5.1. şlok

Wilkens kelime için, "***šlok*** <TochA/B *ślok* / < Sogd. šlʾwk < Skt. *śloka* Vers, Śloka, Gāthā, Gedicht "dize, mısra, dörtlük", Śloka, Gāthā, şiir (s./bk. TochA *ṣlyok*, Sogd. šrʾwk, šrʾwkʾ, Khotansak. *śilą̄*-, Mo. *šilüg*, *šlüg*) ***šlok kıl-*** Verse machen, in Versen schreiben "mısra yapmak, dizeler hâlinde yazmak" ***šlok nom*** Vers, Śloka "dize, dörtlük", Śloka ***šlok takšut*** Śloka, Vers, Gāthā| Śloka, "dize", Gāthā *šlok takšut nom* Dichtung, Gedicht şiir *šlok* ***takšut yarat-*** Verse verfassen, Śloka- Gedicht schaffen şiir yazmak, dörtlük(ler hâlinde) şiir yazmak ***šlok yarat-*** Verse verfassen, Śloka-(Gedicht) schaffen şiir yazmak, dörtlük(ler hâlinde şiir) yazmak" manalarını vermektedir (2021: 654).

(Maitr 27, 3) ...mintin bir ***şlok*** */-..*

"…Benden bir mısra…" (Tekin, 2019: 209).

(AY VII 538) kızın öge ***şlok*** *takşutın inçe*

"…öven bir şiiri şöyle seslendirdi…" (Çetin, 2020: 222).

(AY IV 1215) birär ***şlok*** *birär padak nomlarıg*

"Bir mısra ya da bir söz öğreti" (Tokyürek, 2018: 578).

2.5.2. takşut

Wilkens *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te kelime için, ***takšut*** Gesang, Dichtung, Gedicht, Vers, Śloka, Gāthā "şarkı, şiir, manzume, dize, dörtlük, Śloka, Gāthā; eine von den zwölf Klassen der buddh. Literatur = Skt. *geya* "Budist edebiyatın on iki türünden biri " = Skt. *Geya* şeklinde ifade etmektedir (2021: 665).

Clauson da yine kelime için "şiir, şarkı, dörtlük" anlamlarını vermektedir (1972: 474).

(AY VII 538) kızın öge şlok ***takşut****ın inçe*

"…öven bir şiiri şöyle seslendirdi…" (Çetin, 2020: 222).

(Maitr 32, 4) taplamaġuluġ ***taḳşut*** *sav takşur*

"Başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı" (Tekin, 2019: 212).

2.5.3. padak ~ p(a)dak / pdek

Arat'ın Eski Türk Şiiri adlı eserinde kelimenin metinlerde ***pdek***, ***padak*** biçiminde yer aldığını ve metin bağlamında "beyit" manasında kullanıldığını ifade etmektedir (2024: 408).

Wilkens *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te kelime için, "padak ~ p(a)dak < Sogd. pδkh oder pʾδʾk < Skt. *pādaka* Vers, Halbvers, Dichtung mısra, dize, şiir; Wort söz; Phrase fraz, deyiş; Kategorie (Skt. *padārtha*; gemäß der Lehre der Vaiśeṣikas) kategori (Skt. *padārtha*; Vaiśeṣika öğretisine göre) (s./bk. Mo. *badag*, *badaγ*) (→ *p(a)dik*)" anlamlarını vermektedir.

*(AY VII 355) ...**padak**ları üjikleri*

"…heceleri sözcükleri…" (Çetin, 2020: 239).

*(AY IV 1215) birär şlok birär **padak** nomlarıg*

"Bir mısra ya da bir söz öğreti" (Tokyürek, 2018: 578).

2.5.4. küg

Arat, kelimenin Eski Türkçe yazılmış şiirler arasında tarih olarak en eski denilebilecek olan, Aprınçur Tigin manzumelerinde sadece bir kez ***takşut*** ile geçen bir tabir olduğunu ve "nazım, şiir, türkü, ır" gibi bir anlamının olabileceğini ifade etmektedir (Arat, 2024).

Kaşgarlı ise ***küg*** için, "şiirin ölçüsü" anlamını vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014). Ve örnek olarak şu cümleyi vermektedir;

*bu yır ne **kü.g** üze ol* "bu gazel hangi **ölçü** üzerinedir." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Türk Damgaları ve Kökeni

Türkler kuşkusuz bugün "damga" olarak ifade ettiğimiz işaretlerden önce de anlatmak istedikleri şeyleri resim ile ifade etmekteydiler. İlk çağlarda yaşamış insanların birçoğu anlatmak istediklerini resim ile anlatmaktaydılar. Mağara duvarlarında ilk çağlara ait resimler bunu net bir biçimde yansıtmaktadır (Gülensoy, 1989: 14). Gülensoy, İnsanlığın resimden piktographa, daha sonra piktogram'a geçmiş olduğunu Türk damgalarının ise bu devrede, piktograph ile piktogram arasında doğmuş olabileceğini ifade eder ve bunu bir şema olarak şöyle gösterir eder:

> I. devre: **RESİM**
>
> II. devre: **PİKTOGRAPH** (eski Mısırlılarınki gibi harf yerine resim kullanan yazıda tek işaret).
>
> III. devre: **PİKTOGRAM** (basitleştirilmiş resim).
>
> IV. devre: **İDEOGRAM** (yazıda kelimenin harfleri gösterilmeden doğrudan doğruya fikri ifade eden işaret).
>
> V. devre: **PHONOGRAM** (bir harf veya hece veya sesi gösteren işaret).
>
> VI. devre: **HARF** (dildeki bir sesi gösteren ve alfabeyi meydana getiren işaretlerden her biri) (Gülensoy, 1989: 14).

8. yy'da Orhon Yazıtlarında karşımıza çıkan "tamga", daha sonrasında da görülmektedir ve bir mülkiyet işareti olduğu açıktır. Orhon Yazıtlarında "tamga" kelimesi bizzat geçmemekle beraber "tamgaçı" kelimesine rastlanmaktadır: KT K-13. Satırda "*on ok uğlum türgiş kaganta makaraç **tamgaçı**, oğuz bilge **tamgaçı** kelti…"* rastlanmaktadır (Tezcan, 1990: 5-6).

Daha çok Yenisey bölgesi yazıtlarında rastlanılan "tamga", "tamka" biçiminde de görülür ve bu metinlerde "tamga" kelimesi damga, işaret, mühür, belge anlamlarına gelmektedir. Uygur metinlerinde ise kelime bazen "tamga" bazen de "nişan" biçimiyle görülmekle birlikte bazen de "nişan tamga" şeklinde görülür. Tezcan, Uygur döneminde Budizm'in etkisi ile "tamga" kelimesinin manalardan birinin de "ahlak mührü" olduğunu ifade etmektedir ve Maytrisimit'de geçen şu ifadeyi örnek olarak göstermektedir: "*çhşapat tamga arıg küzedür men"* (bugünden itibaren ölünceye kadar Şila-mudra'yı (ahlak mührü) muhafaza edeceğim). Uygurlar döneminde Sanskritçe'den gelen "mudra" kelimesi ile ifade edilen "tamga" nın bir diğer anlamının da "elin ve parmakların sihirli tavır ve hareketi" şeklinde açıklar ve Budist metinlerde geçen "dam-gah-se" tabirini de "tamga karşılığı olarak belirtildiğini ifade etmektedir (Tezcan, 1990: 7).

Tamgaların genellikle kullanıldığı yerler ise, taş, kaya gibi, kabilenin ortak malı olan yerleri, kabilelerin ortak malı olan sürüler, kap-kacak, heybe, torba, çuval, kilim, halı, keçe, kepenek, ibrik, sofra gibi ev eşyaları, evlerin kapı ve duvarları, dövme yapmak suretiyle el, yüz, alın, pazu, göğüs, şaman davulları ve elbiseleri, kemikler, kurban olarak adanmış hayvanlar, mezar taşları, tahtadan yapılmış olup, " hece tahtası " adı verilen mezar işaretleri, at koşum takımları(üzengi, eyer, heybe, kamçı,, toka ...), nazarlık, ziynet eşyaları, arı kovanları, ambarlar(buğday, un ...), dokuma eşyalar (nakış, im, yanış olarak), mühürler, kitabeli veya kitabesiz abideler, mektuplar, tuğ, bayrak, sancak gibi hükümdarlık alametleri, otağ, çetr, taht, saray, ferman, yarlığ, nişan; “al-tamga, altun-tamga” gibi hükümdarlık mektupları, kağıt, kumaş ve madeni paralar, kılıç, tüfek, top gibi silahlar, taşçı işaretleri olarak bina, cami, han, medrese gibi yapılar, mahra, külek gibi küfeler, damga demirleri, hayvan postları, düğün evleri, düğün bayrakları, ticaret ve alım-satım için pazara gelen her türlü eşya(Tezcan, 1990: 16-17).

Mektup, ferman, yarlığ bitig gibi kağıtların üzerine de damgalar vurulur ve bunların özelliklerine, yazıldıkları dönemlere göre vuruluş yerleri ve vurulma biçimleri farklılık göstermektedir (Tezcan, 1990).

3.2. Damga Kavram Alanına Ait Terimler

3.2.1. Tamga / tamgala-

Clauson "tamga" kelimesini, "Başlangıçta, atlar, sığırlar ve diğer hayvanlar üzerinde sahiplik işareti veya 'markası' olarak kullanılan bir işaret olduğunu bunun erken bir döneme ait ve bir Avrupa arması veya kafa arması gibi bir şey ifade ettiğini ve bu şekilde birçok Türk ailesinin başında yer aldığını belirtir ve buna ek olarak Normalde 'mühür' anlamına gelen 'tamka', ticari belgelerde kişisel mühür anlamında da çok yaygın olarak kullanıldığını, bir kralın veya başka bir kişinin 'mührü' ayrıca Türk hükümdarlarının fermanlarında bir mühür veya işaret; sıvı altınla yazılmış olanlar ***altun tamga*** olarak adlandırılır, kırmızı mürekkeple yazılmış olanlar ***al tamga***, siyah mürekkeple yazılmış olanlar ise ***kara tamga*** olarak adlandırıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 504-505).

Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te ***tamga ~ t(a)mga ~ tamg(a)*** Siegel, Zeichen, Symbol damga, mühür, işaret, sembol; Stempel, Prüfstempel (zur Qualitätskontrolle) damga, kontrol mührü (kalite kontrol için) şeklinde ifade eder. "***tamgala- ~ t(a)mgala*** besiegeln mühürle- mek, mührü basmak; eingravieren kazımak; mit einem Siegel versehen damgalamak, mühürlemek" anlamlarını vermektedir(2021: 668).

Gülensoy'un Köken Bilgisi Sözlüğü'nde, damga, "bir şeyin üzerine bir nişan ve işaret koymaya yarayan araç; bu araçla basılan nişan, işaret" anlamına gelmekte olup, sözcüğün Azerbaycan, Çağatay, Başkurt, Kırgız, Uygur, Özbek, Türkmen, Kumuk, Kazak, Oyrat, Soyon, Kazan Tatar Türkçesi gibi çağdaş Türk lehçelerinde farklı fonetik varyantlarıyla kullanıldığını belirtmektedir (Gülensoy 2007: 265).

Ağca, "tamga" için Eski Türkçede "nişan, işaret" anlamının yanında "mülkiyeti ifade eden işaret" manasının da var olduğunu, Budist çevreye ait metinlerde yazı ile ilgili teknik bir terime dönüştüğünü ifade etmektedir. UHOKD'de geçen satırdaki anlamının ise "işaret, nişane" manasında olduğunu ifade etmektedir (2019: 203).

> (AY V 1151-52) *burhanka yakın barıp çak(i)r* ***tamgalıg*** *adakınta yinçürü töpün yükünüp*
>
> "*buddha*ya (Skr. *devātideva*) yaklasıp *cakra* **isaretli** ayağında secde edip"(Uçar, 2009: 523).
>
> (Maitr 18, 9) "*çhşapat* ***tamga*** *arıg küzedür men"*
>
> "Bugünden itibaren ölünceye kadar Şila-mudra'yı (ahlak mührü) muhafaza edeceğim" (Tekin, 2019: 202).

(Huast 217- 22) äzrua t(ä)ŋri ***tamga****sı äkinti, kertkünmäk kün ay t(ä)ŋri****, tamg(a)****sı üçünç korkmak, beş t(ä)ŋri* ***tamga****sı törtünç, bilgä bilig burhanlar,* ***tamga****sı t(ä)ŋrim biligim(i)zni*

"Ezrua tanrının **nişanı**; ikincisi inanç, Güneş ve Ay tanrılar **nişanı**; üçüncüsü korku, beş tanrının **nişanı**; dördüncüsü erdem, peygamberin **nişanı**(dır) (Özbay, 2019: 94).

(UHOKD 11, 8) *kalkan; tamga biz-ge bolsun*

"Kalkan (lar)ı alalım. Damga(mız) bize şans getirsin" (Ağca, 2019: 85).

Kâşgarlı DLT'de ***tamga*** için, "hakan vb. kimselerin damgası" olarak anlamlandırır. Buna ek olarak ***tamgala-*** "yazıya mühür vurmak" ***tamgalıg*** "damgalı, üzerine damga vurulmuş olan" biçiminde açıklamaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

Ol bitig ***tamga****.la.dı* "o sultanın **mührünü** yazıya vurdu"(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 489).

(KB) *Ayaġ birdi* ***tamġa*** *at üstem kedüt, Aġırladı asru tükel boldı ḳut*

"Ona unvan mühür, at koşum ve hil'at verdi, çok itibar gösterdi, o ikbâlin son derecesine vâsıl oldu." (Arat 2003:135).

Erdal ise konu ile ilgili ***tam-*** "yakmak" gibi bir fiil olarak değil de ***tam-*** damlamak (bir belgenin üzerine ısıtılmış balmumu damlatılarak ve bir damga ile damgalanarak) yapıştırılması suretiyle oluştuğunu ve tamga'nın bu sebeple 'damlatmak' fiilinden geldiğini düşünmektedir (1991: 379).

3.2.2. belgü

Clauson ***belgü*** için "imza işaret" bazen somut fakat çoğunlukla soyut anlamda "ayırt edici özellik" açıklamalarını yapmaktadır (1972: 340).

Wilkens ise *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te yine Clauson'a paralel olarak ***b(ä)lgü*** "Zeichen, Merkmal (Skt. *lakṣaṇa*, *nimitta*), Anzeichen, Charakteristikum (auch Äquivalent von Skt. *liṅga*), Lakṣaṇa, Schön- heitszeichen işaret, belirti, alamet (Skt. *lakṣaṇa*, *nimitta*), nişan, belgi, delil, özellik (Skt. *liṅga*'nın da eş değeri), Lakṣaṇa, güzellik işareti; Abbild, Fälschung kopya, suret, sah- telik; Omen, Phänomen, Symptom kehanet, olay, fenomen; Wegzeichen yol tabelası; verblasstes Zeichen solmuş işaret; Hexa- gramm heksagram; Denkmal, Erin- nerungsmal anıt; Illustration resim; (Maus) Biss, Bissspuren (fare) ısırma, ısırık izleri" biçiminde ifade etmektedir (2021: 158).

Kâşgarlı DLT'de kelimeyi ***belgü*** olarak alır ve "işaret ve alamet" açıklamasını yapar ve örnek olarak *Kut **belgü**.si bilig* "Talihin işareti ilim ve akıldır" verir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 185).

> *MÇ D 8 'belgümin bitigimin anta yaratıtdım' "nişanımı, yazıtımı orada hazırlattım"* (Ölmez, 2012:254,259).
>
> *Tes G 3 'belgüsin bitiğin bo urtı bo yaratdı' "nişanını, yazıtlarını bu koydu, yarattı"* (Ölmez,2012:234,236).
>
> *Tar B 2-3 'bıŋ yıllık tümen künlük bitigimin belgümin bonta yası taşka yaratıtdım tulku taşka tokıttım' "Binlerce yıl, onbinlerce gün (kalacak olan) yazıtımı, belgemi burada düz taşa yaptırdım, yekpare taşa hakettirdim"* (Ölmez,2012:240,244).
>
> *(*STTP 139) *v(a)çir psak-lıg : lenhu-a b(ä)lgülüg : v(a)çir*
>
> "Vajra taçlarıyla süslenmiş, lotus işaretli" (Cengiz, 2018: 135).
>
> *(*DKPAM 3113) *b(e)lgü bilteçi br(a)manlar hansasvarı ti[p]*
>
> "belgü = Skr. lakṣaṇa bkz. 2711 laksan. belgü bilteçi = Skr. lakṣaṇajña "isaret bilen, özellikle vücuttaki izleri, isaretleri anlayan, isaretleri yorumlayıp açıklayan, insandaki sanslı isaretlerden anlam çıkaran"(Elmalı, 2009: 268).
>
> (BT XXVIII C514) *…körmisca b(a)lgü…*
>
> "Biri işareti gördüğünde" (Yakup, 2011: 157).

3.2.3. mudur / mudrā

Wilkens *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te kelime için, mudur < Sogd. mwtr < Skt. *mudrā* Siegel, ri- tuelle Fingerstellung damga, mühür, ritüel- de kullanılan parmak duruşu (s./bk. Mo. *mudur*, *mutur*) açıklamasını yapmaktadır (2021: 478).

Ölmez ve Uzunkaya Eski Uygurcada Mudrā adlı yazısında mudrāların Tibet Budizminin sembollerinden ve meditasyon sırasındaki uygulamalardan olduğunu belirtmiştir. Kelimenin Sanskritçe bir sözcük olduğunu ve "mühür, mühürleme ya da damgalama için kullanılan herhangi bir araç, mühür yüzüğü" (Monier-Williams, 1899: 822c) olarak açıklamaktadırlar. Bunlara ek olarak mudrāların Budist terminolojide ise "el pozisyonları ve parmaklar ile yapılan çeşitli hareketler olduğunu eklemektedirler (Uzunkaya ve Ölmez, 2016).

3.2.4. tamgaçı

Clauson ***tamgaçı*** teriminin anlamının farklılık gösterdiğinden tam olarak çevirmenin zor olduğunu ifade etmektedir. Terim için "Bir memurun resmi unvanı, görevleri tamka ile ilgili olan bir görevli" biçiminde açıklamaktadır (1972: 505).

Tekin, tam<*tam- "yakmak" biçiminde alır ve tamgaçı için "mühürdar" manasını vermektedir

Oder Alizade'nin yazısından, Türk yazısının ve harflerinin tamgalardan türediğini fikrine yakın olmakla birlikte Türk yazısının harflerinin eski isminin tamga olduğunu ve dolayısıyla tamgaçı sözcüğünün de "tamgalarla yazı yazan, tamgalarla uğraşan meslek erbabı" şeklinde ifade etmektedir ve Türklerin kendi yazıları olan tamgalarla yazı yazmayı bıraktıktan sonra da doğal olarak tamga kelimesinin harfleri ifade eden bir sözcük olmaktan çıkmış ve bu sebeple doğal olarak tamgaçı sözcüğü de "tamgalarla yazı yazan" kişiyi ifade eden bir terim olmaktan çıktığını ve farklı anlamlar kazandığını belirtir. Fakat Türk Kağanlığı yazıtlarında görülen tamgaçı için, tamgalarla yazı yazan ve yazı/tamga ile ilgili işlerle ilgilenen kişi olduğunu ifade etmektedir (2023: 187-202).

(KT K13) m(a)k(a)r(a)ç t(a)mg(a)çı og(u)z bilge t(a)mg(a)çı k(e)lti

"Mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi" (Tekin, 2020: 39).

3.2.5. çug

Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te rastladığımız kelime için Wilkens, "***čok*** <Chin. *chuo* (Spätmittelchin. *thrwa:wk*) Siegel, Stempel mühür, damga" açıklamasını yapmaktadır (2021: 237).

3.2.6. şulug

Yine Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen*'te rastladığımız kelime için Wilkens, šulug (Basiswort *šu* <Chin. *shu*; Spätmittel- chin. *ʂhyə*) mit Signatur "imzalanmış, imzalı, nişanlı" ***šulug t(a)mgalıg*** mit Signatur und Stempel "imzalı ve damgalı" anlamlarını vermektedir (2021: 657).

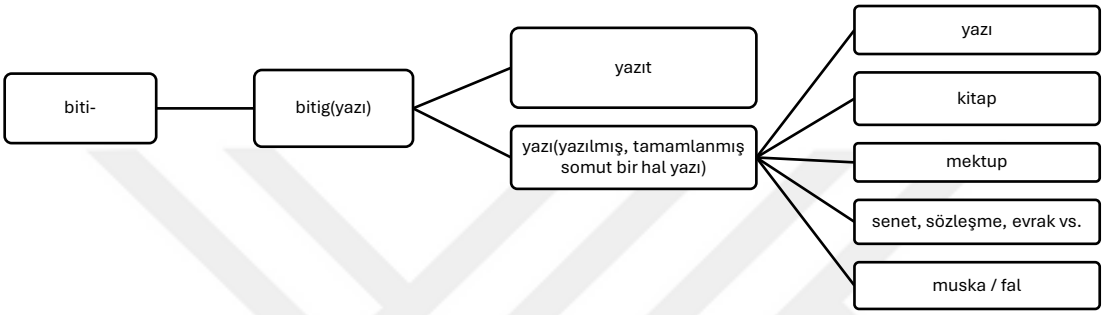
SONUÇ

Dünyadaki bütün toplumlar tarihlerinin bir bölümünde yazı ile tanışmış ya da bizzat kendi yazılarını icat etmişlerdir. Şüphesiz "yazı" ulaştığı bütün toplumların yaşam biçimlerini, sosyal hayatlarını, ticari faaliyetlerini vd. gibi bütün yaşamlarını ciddi biçimde değiştirmiş ve geliştirmiştir ve geliştirmeye devam etmektedir. Türkler de diğer toplumlar gibi bu değişimi yaşamış ve şu anda yaşamaktadır. Türklerin bilinen ilk yazısı olarak bildiğimiz runik (Köktürk) yazısının kökeni hakkındaki görüşlerde bir birlik sağlanmamış olsa da bizim tanıkladığımız Köktürk yazıtlarından itibaren günümüze kadar yazı geleneklerini sürdürmektedirler. Kuşkusuz Köktürk yazıtlarından öncesine dayanan Türk yazı geleneğinin tanıklayabildiğimiz yerden itibaren ne şekilde teşekkül ettiğini, hangi dillerle etkileşim içinde olduğu ve bu sebeple hangi yazı dillerinden ödünçleme yoluyla kelimeler aldığı, "yazı" dediğimiz olguyu Türklerin nasıl ifade ettikleri ve yazıyı hangi araç ve gereçler kullanarak yazdıkları, "yazı" için kullandıkları bu kavramların Eski Türkçe dönemi içerisinde nasıl bir yol izlediği soruları araştırmamızın asıl çıkış noktasını oluşturmaktadır. Çalışmamızı oluştururken Türklerin ilk yazılı belgelerinden başlayarak Eski Türkçe dönemi içerisinde toplam 43 kaynak taranmış ve "yazı" kavram alanına ait olan kelimeler belirli başlıklar altında sınıflandırılmış, bulgular ve çıkarımlar aşağıda verilmiştir.

Çalışmamızın önemli bir bölümünü kapsayan *bitig,* Eski Türkçe döneminin tamamında varlığını sürdüren bir kelimedir. Yukarıda da açıkladığımız gibi Çin piet fiilinden türetilmiş bir kelime olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Çoğunlukla "anıt taş, yazı, sözleşme, kitap, mektup, belge, muska, dilekçe vd." gibi yazılı olan her şeyi kapsamaktadır. Çalışmamızı hazırlarken taranılan kaynaklar ve yapılan araştırmalar ışığında *bitig* kelimesinin Türklerin Çinceden ödünçleyip kullandıkları en önemli kavram olduğunu görmekteyiz. Öyle ki yeni bir kavram türetme ihtiyacı duyulmadan *bitig* kelimesinin önüne veya sonuna ifade edilmek istenen terimin mahiyetini gösteren bir kelime eklenmek suretiyle yeni bir kavram oluşturmuşlardır; *sudur bitig, Teŋriniŋ bitigi, açıg bitig, eseŋü bitig, yarlıg bitig, baş bitig, Buçuŋ / vuçuŋ bitig, ırk bitig, Körüm bitig* vd. gibi. Bu konuyu Azılı şu şekilde formülize etmektedir;

piet (Çin. Ödünçleme) → bitig (anıt, taş yazıt) → bitig (yazı, yazılı her şey) → yeni kelime + bitig (daha spesifik yeni anlam/kavram alanı) (Azılı, 2019: 13).

Bu formül bitig kavramının Eski Türkçe döneminde nasıl bir yok izlediği ve Türklerin yazılı olan bir şeylerden bahsederken belki de nasıl bir düşünce yapısında olduğu ve bunu zihinlerinde nasıl kodladığı göstermesi bakımından çok önemlidir. Fakat bizim bulgularımız ve kaynak taramalarından edindiklerimizle ***bitig*** için, "somut bir hal almış yazı" şeklinde bir açıklamanın daha anlaşılır ve kelimenin tam olarak neyi ifade ettiğini ve daha uygun bir tanımlama olabileceğini düşünmekteyiz.

Yazı kavram alanına dahil olan ve çalışmamızda "yazı araçları" alt başlığı içinde yer verdiğimiz kavramların büyük çoğunluğu ödünçleme kelimelerdir. Köktürk yazıtlarında tanıkladığımız ***bitig*** kelimesinin Çince kökenli olması Köktürk dönemindeki Çin ile olan ilişkilerden kaynaklı olduğu açıktır. Fakat Uygur dönemine gelince "yazı kavram alanı" için Çin etkisinin daha az olduğu ve ödünçleme kelimelerin de çoğunlukla Sanskritçe ve Soğutça'ya yöneldiği görülmektedir. Bunun asıl sebebinin ise Uygur dönemi eserlerinin büyük çoğunluğunun çeviri metinler olması aynı zamanda Budizm ve Maniheizm dinlerinin etkisinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Bitig kavramı ile ilgili daha önceki çalışmalar dışında tanıklanan terimler ise şu şekildedir; ***yaşıl solaglıg bitig***(yeşil zincirli kitap "Çinlilerin eski çağa ait fal kitabı")***, antirabaw bitig***(ara durum kitabı "yani, adı geçen ölü kitabı")***, kurug bitig***(yararsız mektup)***, sezik bitig***(yanlış tez ile) kuşku mektubu***, Tutuzug bitig***(talimat yazısı)***, yörüg bitig***(açıklama yazısı, tefsir yazısı)***, Boşug bitig***(resmî izin, ruhsatname)***, k(ä)rgäklig bitig***(Buda'nın öğretisi için) ana metin)***, taş bitig*** (yabancı

kitaplar (yani, diğer dinlere ait olan eserler)***, ujik bitiglär***(yazılı metinler). Ve tanıklanan kelimeler ile ilgili detaylı incelemeler yapılmıştır.

Çalışmamızdaki bulgulardan bir diğeri ise, ***yaz-*** "yazmak" için kullanılan fiillerdir. Köktürk yazıtlarında "yazı yazmak" anlamında karşımıza çıkan fiiller ***ur-, tokı-*** ve ***biti-*** fiilleridir. Taradığımız metinler ve bu alanlarda yapılan çalışmalar ışığında Türklerin "yazmak" için kullandığı en eski fiilinin ***ur-*** ve ***tokı-*** olabileceği kanısına varmaktayız. Hem ***ur-*** hem de ***tokı-*** fiili esasen mürekkep ve fırça ile yazılan yazı için kullanılmamıştır. Bu fiiller yazıtlara, mezarlara, duvarlara yazmak için kullanılan fiillerdir ve Türklerin Çinlilerden aldığı ***biti-*** fiili hakketmek anlamında değil tamamen mürekkep ve fırça ile yazmak anlamındadır ve bu anlamda kullanıldığı kanısındayız. Bir başka deyişle Türkler mürekkep ve fırça ile yani ***biti-*** ile tanıştıktan sonra ***ur-*** ve ***tokı-*** fiillerini "yazmak" anlamında kullanmamışlardır. Bu bir bakıma oldukça anlaşılır bir tercihtir çünkü anlam bakımından yukarıda da açıkladığımız gibi ***tokı-/tokıt-*** "yazı yazmaya hazır hale getirmek ya da yazı taşı oluşturmak" anlamında olduğunu ***ur-*** fiilinin de "kazımak" suretiyle şekiller çizmek ve/veya iz bırakmak" bu suretle yazmak anlamında olduğunu düşünürsek "mürekkep ve fırça vd." ile oluşturulan yazıların tamamının ***biti-*** ile ilgili olduğunu ve bu sebeple yine "mürekkep ve fırça vd." kullanılarak yazılan herhangi bir şeyin de ***bitig*** ile açıklanması oldukça anlaşılır ve ***bitig*** kavramının Eski Türkçenin tamamında varlığını neden sürdürdüğünü ve kavram alanının neden bu kadar geniş olduğunu açıklamaktadır.

Uygur metinlerinin büyük çoğunluğunun çeviri eserler olması "çevirmek, tercüme etmek" anlamlarında kullanılan fiillerin sıklığından açıkça görülmektedir; ***evir- / ävir-, agtar-, yaktur-, kotur-*** gibi.

Çalışmamızın son bölümünde ise, Eski Türk damgaları ve kökeni hakkında açıklamalar yapılmış ve damga kavram alanına dahil olan kelimeler incelenmiştir.

Sonuç olarak Türklerin ***biti-*** öncesinde hali hazırda söz varlığında "yazmak" ile ilgili fiillerin var olması ve Türk damgalarının alfabetik yazıdan önce kullanıldığı ve bu suretle damgaların Türklerin ilk yazısı olduğu düşüncesi göz önünde bulundurulunca Türklerin yazı ile olan ilişkisinin bizim tanıkladığımızdan çok öncesine uzandığı açıktır. Fakat Türklerin "mürekkep ve fırça" yazısı ile tanışmaları Eski Türkçede yazı kavramının ve kavram alanının izlediğini yolu bize göre değiştiren ve yönlendiren en önemli gelişmedir. Bu yönelimin bir diğer önemli sebebi de dini,

askeri ve ticari denenlerle Türklerin hayatına giren çeviri eserler külliyatıdır. Bu önemli iki sebep Eski Türkçede yazı kavram alanına dahil olan kelimelerin çoğunlukla ödünçleme olmasını ve yazı kavram alanının yönelimini açık bir biçimde göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ağca, F. (2019). *Uygur harfli Oğuz Kağan destanı metin- aktarma- notlar- dizin- tıpkıbasım*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ağca, F. (2021). *Dillik ölçütlere* göre *Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ağca, F. (2021). Dilinin Eski Çağları: Eski Uygurca Dönemi, *Kökler yay çeken kavimlerin şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni* (Sergen Ç. Ed.), Türk Ötüken Neşriyat, 383-440.

Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil- 3,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (1989). *Kavram alanı- kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1971, 253- 262.

Aksan, D. (1990). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (1999). *Anlambilim, anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Arseven C. E. (1983). *Türk sanatı*. Sanat ansiklopedisi (Cilt 5, s. 2175) içinde. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'ân tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2009). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi. İstanbul

Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri: Yenisey yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Aydın, E. (2021). Eski Türkçe Çağı: Türk Runik Harfli Yazıtlar Dönemi, *KÖKLER YAY ÇEKEN KAVİMLERİN ŞAFAĞI Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni* (Sergen Ç. Ed.). Ötüken Neşriyat, 341-382.

Azılı, K. (2018). *Eski Uygurca İyi Niyetli Hanzade ile Kötü Niyetli Hanzade Metninin Rekonstrüksiyonu*. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir.

Azılı, K. (2018). *"Eski Türkçede Bitig Adları"*, Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 1(1): 270-299.

Azılı, K. (2019). *Eski Türklerde mektup/mektuplaşma kavram alanına ait 'Bitig'ler üzerine bazı düşünceler*. Türkbilig, *1*(37), 11-20.

B. Ariunbolor, A. Iashar, L. Natsag (2008). *Türkçe – Moğolca, Moğolca – Türkçe Sözlük*, Empathy.

Bang, W. ve Gabain, A. V. (1929). *Türkische Turfan-Texte II: Manichaica*, (ss. 411-430). Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter & Co.

Bang, W. ve Gabain, A. V. (1931). *Türkische Turfan-Texte V: Aus buddhistischen Schriften*, (ss. 323-356). Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter & Co.

Bang, W, A. von Gabain ve R.Rachmati (1934). *Türkische Turfantexte. VI*. Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk, Berlin.

Barat, Kahar (2000). *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters*. Indiana: Indiana University Resarch Institue For Inner Asian Studies.

Barutçu Özönder, S. (2002). *Eski Türklerde dil ve edebiyat*. H. C. Güzel vd. (Ed.). Türkler (3. cilt) (s. 864-906) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bodrogligeti, András, 1965: "Turkish Terms connected with Books", *AOH,*

XVIII, 93-117.

Bozok, E., *Türkçenin Söz Varlığında Temizlik Kavram Alanı*, Doktora Tezi, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2018.

Caferoğlu, A. *Türk Dili Tarihi*, Cilt: I-II, Enderun Kitabevi, (3. Baskı), İstanbul-1984.

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Can, Meltem (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Ünstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Bursa.

Castetter, EF. (1944). "*The Domain of Ethnobiology"*, *Amer Nat*., 78:158–170, New Mexico.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elmalı, M. (2016). *Daśakarampathaavadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Aktı Dişli Fil Hikâyesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1985). *Karahanlı devri Türk edebiyatı*. Büyük Türk klasikleri 1 (s. 114-179) içinde. İstanbul.

Ercilasun, A. B. vd., (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud- Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. Dergâh Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic.* Leiden: Brill.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Buro Basm Evi.

Ergin M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.

Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Feng, J.; E. R. Tenişev: *"Tri Novıh Uygurskih Dokumenta iz Turfana"*, Problemı Vostokovedeniya, Cilt: III, Akademii NAUK, 1960, s. 141-149.

Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gulcalı Z. (2015). *Altun Yaruk Sudur X. kitap. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens öyküsü*-(Vedat Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, J. (1986). *Manuscrits oiugours du IX-X siécle de Touenhouang*, T. 1-2, Paris

Hazai, Georg, Peter Zieme (1971). *Fragmente der Uigurischen Version des " Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu*, Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 3, Berliner Turfantexte1).

İsi, H. (2021). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Usnîsa Vijayâ Dhâranî Sûtra*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustık (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Doktora Tezi. İstanbul.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaağaç, G. (1994). *Dil ve Düşüncenin Aldatıcılığı*, Türkçülük Armağanı, İzmir: 145-151.

Kasai, Yukio (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*.

Kılıç Cengiz, A. (2018). *Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitātapatrādhāraṇī* (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.

Kudara, Kōgi ve Peter Zieme (1988). ''*Chinesisch-alttürkische Fragmente des 'Schwitzbad-Sūtras'*'', *Altorientalische Forschungen 15*, s. 182-191.

Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük 1 A - N*, (Çev., Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Maue, Dieter (2008). "*An Uighur Version of Vāgbhaṭa's Aṣṭāngahrdayasamhitā*", Asian Medicine 4, s. 113-173.

Müller, F. W. K. ve Gabain, A. V. (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi (Uigurica IV-A)*, (S. Himran, Çev.). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.

Müller, F. W. K. ve Gabain, A. V. (1946). *Uygurca Üç Hikâye (Uigurica IV-B, C, D)*, (S. Himran, Çev.). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Müller, F.W.K. (1911). *Uigurica II*, Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1910,3).

Oda, J. (1991). *"On baš bitig, 'ydyš bitig and čïn bitig*. Notes of the Uighur Documents Related to a Person Named Turï", Türk Dilleri Araştırmaları, s. 37-46

Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2002a). *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2002B). *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. Cilt III. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel. B. (2003). *Türk Mitolojisi*, Cilt I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (1994)*, Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ankara.

Ölmez, M. (2017). "Eski Uygurca İkilemeler Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 65/2: 243-311.

Ölmez M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi- Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilgesu.

Ölmez, M., (2021). *En Eski Türkçedeki biti-, bitig ve bitigüçi Sözleri Hakkında*. *Esengü Bitig Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (ss.619-629), İstanbul: Kesit.

Özbay, B. (2019). *Huastuanif: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özcan, Ş. (2010) *Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Özyetgin, M. (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku,* İstanbul: Ötüken Yay.

Palmer, F. R. (2020). *Semantik / Yeni Bir Anlambilim Projesi*, (Ramazan Ertürk Çev.). Ankara: Ayrıntı Basımevi.

RÄSÄNEN M. (1938), *"Aus der Turkischen Formenlehre"*, Journal de la Societe finno- ougrienne, Vol. 50, No. 7, pp. 1-10.

RÄSÄNEN M. (1957), Materialen zur Morphologie der Türkischen Sprachen, Helsinki: Societas Orientalis Fennica.

RÄSÄNEN M. (1969), Versuch Cines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen, Helsinki.

Röhrborn, Klaus (1971). Eine Uigurische totenmesse, Berlin, Akademie Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4.*Berliner Turfantexte; 11*.

Saussure F. de (1983). *Course in General Linguistics*, In: Bally C., Sechehaye A., editors (trans. Harris R.), La Salle (IL): Open Court.

Sertkaya, O. F. (2001). Eski Türkler okur yazar mıydı? Y. Hacaloğlu (Haz.). *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş yıldönümü sempozyum bildirileri* (s. 23-37) içinde. Ankara: Yeni Avrasya.

Şirin U, H. (2015). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları

Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrısimit -Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram- (Burkancılığın Vaibhāṣika Tarikatine Âit Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1993), *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları,* (Haz.: R. Tûba Çavdar), Eren Yay. İstanbul.

Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Simurg Yayınları, İstanbul.

Tekin, T. (1997). *Tarih boyunca Türkçenin yazımı*. Ankara: Simurg.

Tekin, T. (2014). *Orhun yazıtları* (5. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2017). *Irk Bitig Eski Uygurca fal kitabı*. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı* (1. cilt). *Birinci Cilt A-E.* İstanbul: Simurg Yayınları.

Tokyürek, H. (2012). *Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi*. Journal of Turkish Studies, 7(4), 2889-2906.

Tokyürek, H. (2018) *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, Hacer (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Kayseri.

Tümer, Günay (1992). ‘‘Budizm’’. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 6/352-360. Ankara: TDV Yayınları.

Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Lehçeleri Bilim Dalı. Doktora Tezi.

Uzunkaya, Uğur ve Mehmet Ölmez (2016). Eski Uygurcada Mudralar. *Türkiyat Mecmuası*, (26/2): s. 293–305

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (eski Uygurcanın el sözlüğü eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie derWissenschaften zu Göttingen.

Wilkens, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (trikaya).* Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sutras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften herausgegeben, übersetzt und kommentiert.

Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*. Edition des alttürkisch buddhistischen Kšanti Kilguluk Nom Bitig.

YAMADA Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte* [Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu], C. 2, Osaka: Osaka University.

Yakup, Abdurishid (2011). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*.

Yıldız, S. B. (2019). *Eski Uygurca Maitrisimit'te İkilemeler (Kumul Nüshası)*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Yunusoğlu, M. K. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yusuf, H. H. (2008). *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine Aktaran: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yay.

Zieme, P. (1975). *Berliner Turfantexte V / Manichäisch-türkische Texte -Texte, Übersetzung,* Anmerkungen-. Berlin: Akademie-Verlag.

Zieme, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*.

Zieme, Peter (1996). Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsutra. Mit 139 Abbildungen auf 88 Tafeln.

Zieme, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*.